

№1(3) 2023

XXI ASR TILSHUNOSLIGI: TAHLIL VA TALQIN

TAHRIRIYAT

Bosh muharrir

Murodova Nigora Qulliyevna
filologiya fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o‘rinbosari

Yusubova Rano Norboyevna
filologiya fanlari doktori, dotsent

Editor – in – chief

Murodova Nigora Kulliyevna
doctor of philological sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief

Yusubova Rano Norboyevna
doctor of philological sciences, Associate Professor

TAHRIRIYAT A‘ZOLARI

Sobirov Baxodir Boypulatovich – NavDPI rektori,
texnika fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Aynur Öz Özcan - filologiya fanlari doktori,
professor (Turkiya)

Milyugina Yelena Georgievna - filologiya fanlari
doktori, professor (Rossiya)

Tosheva Dirlabo Shokirovna – falsafa fanlari
doktori (Avstraliya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich - filologiya fanlari
doktori, professor (O‘zbekiston)

Sayfullayeva Ra‘no - filologiya fanlari doktori,
professor (O‘zbekiston)

Iskandarova Sharifa - filologiya fanlari doktori,
professor (O‘zbekiston)

Ravshanov Mahmud - filologiya fanlari doktori,
professor (O‘zbekiston)

Pardayev Azamat Baxronovich - filologiya fanlari
doktori, professor (O‘zbekiston)

Abuzalova Mehriniso Kadirovna - filologiya
fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Ernazarova Manzura Sapparboyevna - filologiya
fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Davlatova Ra‘no Haydarovna - filologiya fanlari
doktori (O‘zbekiston)

Bahriddinova Bashorat Madiyevna - filologiya
fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Agzamova Dildora Baxadirjanovna - filologiya
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Ibragimova Zamira - filologiya fanlari nomzodi,
dotsent (O‘zbekiston)

Daniyarov Baxtiyor Xudoyberdiyevich - filologiya
fanlari doktori, dotsent (O‘zbekiston)

Oripov O‘rolboy - filologiya fanlari nomzodi

Qurbanova Xolbibi Qirboyevna - pedagogika
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Sharopova Ra‘no Jaxonovna - filologiya
fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
(O‘zbekiston)

Jumayeva Feruza Ruzikulovna - pedagogika
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Ernazarova Gulnoza Murodovna - filologiya
fanlari bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Norova Gulsanam Maxsutovna - filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Raxmonov Navro‘z Sattorovich - filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Yuldashev Farrux Haqberdiyevich - filologiya
fanlari doktori (O‘zbekiston)

Nasridinov Ilhom Burxaniddinovich - texnika
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Qurbonov Xurshid Raupovich - tarix fanlari
nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Shodiyev Hamza Ro‘ziqulovich - texnika fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Utapov Toyir Usmonovich - pedagogika fanlari
nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Qayumova Munavvar Sanoqulovna - filologiya
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Yarashova Nasiba Jumayevna - filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Boltayeva Gulchehra Shokirovna - filologiya
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Tuxtayeva Quysin Davlatovna - filologiya fanlari
nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Shamsiyeva Dilorom Mardonovna - pedagogika
fanlari falsafa doktori, dotsent (O‘zbekiston)

Najmiddinov Fazliddin Nasriddinovich - filologiya
fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Kosheva Dirlabo Xudoyorovna - filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Musayev Erkin Xalilovich – katta o‘qituvchi

Maxammadov Bobir Isan o‘g‘li – texnik muharrir

Tahririyat bilan bog‘lanish:

Manzil: Navoiy shahar, Ibn Sino ko‘chasi, 45-uy

Web-site: <http://lingeji.nspi.uz>

Tel: +998(97) 378 - 34 -45

Editorial staff of the journal:

Address: 45, Ibn Sino street, Navoi city

Web-site: <http://lingeji.nspi.uz>

Tel: +998(97) 378 - 34 -45

MUNDARIJA / CONTENT

Toirova Guli Ibragimovna, Xayrulloeva Gulasal Fayzullo qizi.....	4
Ishoraviy sinonimiya, polisemiya, omonimiya xususida	
Ermatov Ixtiyor Rizakulovich.....	13
Terminologiyada ekvonimik munosabatlar	
Nurmanov Furqat Ismoilovich.....	21
Tilning tovush sistemasini o‘rganish tarixiga doir	
Norova Gulsanam Maxsutovna.....	25
O‘zbek va ozarbayjon tilida o‘rin-payt ma’nosini ifodalovchi dialektal leksemalarning leksik qatlami	
Dinara Islamova.....	32
Transpozitsiya natijasida yuzaga keladigan epitetlar	
Ibragimova Umida Yuldashevna, Isokulov Abdullo Oblokul o‘g‘li.....	37
Til va tafakkur munosabatlari	
Абдуллаева Нилуфархон Махамаджановна.....	44
Модель 4к – это современная концепция образования способная генерировать оригинальные и ценные идеи	
Saydullayeva Surayyo Serajiddinovna.....	51
Muloqot jarayonida o‘zaro hurmat kategoriyasi: sen/siz murojaat shakllari va lingvomadaniy xususiyatlari	
Jalolova Shahnoza, Gulomjonova Nozigul.....	58
The problems of verbal phraseological units in the corpus of parallel texts on fictional books	
Qurbonova Yulduz Qulmurot qizi.....	62
Sodda gap sintaksisini o‘qitishda innovatsion usullarning o‘rni	
Lafasov Iftikhor.....	67
Uzbek EFL learners’ learning strategies and perceptions in computer-assisted language learning	
Rahmatova Yulduz Shaxobovna.....	85
Sodda gap qolipli (n+v modeli) frazemalarning struktural imkoniyatlari	

“ISHORAVIY SINONIMIYA, POLISEMIYA, OMONIMIYA XUSUSIDA

Toirova Guli Ibragimovna,

BuxDU O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida

professori, filologiya fanlari doktori

Xayrulloeva Gulasal Fayzullo qizi,

BuxDU O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasida o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilida ayrim tinish belgilari o‘rtasida sinonimik munosabatlar mavjudligi, bu munosabat ularning matnda biri o‘rnida ikkinchisining qo‘llanishi orqali yuzaga kelishi yoritilgan. Unda tinish belgilarining qo‘llanish usuli va tartibi hamda tinish belgilari tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog‘liqligi haqida fikr bildirilgan. Ushbu maqolada ayrim tinish belgilarining biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llash amaliyoti mavjudligi, ammo bu amaliyotdan foydalanaverish hamma vaqt ham kutilgan natijani beravermasligi faktik misollarda aks ettirilgan.

Key words: punktuatsiya, tinish belgilari: vergul, qo‘sh tire, qavs, stilistika, ekspressiv sintaksis, punktuatsiyaning mantiqiy-grammatik, uslubiy va farqlash tamoyillari

Аннотация: В статье описывается существование синонимических отношений между некоторыми знаками препинания в узбекском языке, и это отношение происходит за счет использования одного вместо другого в тексте. Выражается мнение о способе и порядке употребления знаков препинания и неразрывной связи знаков препинания с синтаксическим строем языка. В данной статье на фактических примерах отражено, что существует практика использования одного знака препинания вместо другого, но эта практика не всегда дает ожидаемый результат.

Ключевые слова: пунктуация, знаки препинания: запятая, двойной дефис, скобка, стилистика, экспрессивный синтаксис, логико-грамматические, методологические и дифференцирующие принципы пунктуации.

Annotation: The article describes the existence of synonymous relations between some punctuation marks in the Uzbek language, and this relationship occurs due to the use of one instead of the other in the text. An opinion is expressed about the method and order of using punctuation marks and the inseparable connection of punctuation marks with the syntactic structure of the language. This article reflects on actual examples that there is a practice of using one punctuation mark instead of another, but this practice does not always give the expected result.

Key words: punctuation, punctuation marks: comma, double hyphen, bracket, style, expressive syntax, logical-grammatical, methodological and differentiating principles of punctuation.

Kirish. Yozuv madaniyatini shakllantirish va takomillashtirishda punktuatsiyaning – tinish belgilarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilari yozuvning boshqa vositalari (harflar, raqamlar, diakritik belgilar) hamda til birliklari (soʻzlar, morfemalar) bilan koʻrsatish mumkin boʻlmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda ham favqulodda muhim ahamiyatga ega.

Punktuaitsiya tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bogʻliq boʻlib, yozma nutqni toʻgʻri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini taʼminlashda benihoya zaruriy vositadir. Ilmiy manbalarda, oʻquv qoʻllanmalarida tinish belgilarining qoʻllanish usuli va tartibi punktuatsiyaning mantiqiy-grammatik, uslubiy va farqlash tamoyillari asosida belgilanishi taʼkidlanadi. Hozirgi oʻzbek tilida tinish belgilarining qoʻllanishi quyidagi tamoyillarga asoslanganligini koʻramiz:

Mantiqiy-grammatik tamoyil. Bu tamoyil nutqning semantik-grammatik jihatlari bilan bogʻliq boʻlib, nutq mazmuni, nutq strukturasi va nutq intonatsiyasini oʻz ichiga oladi hamda shularga asoslanadi. Har bir nutq parchasiga (gapga) xos shu uch jihatning dialektik birligini quyidagi misolda ochiq koʻrish mumkin: Xoʻp, soat oltiga yetib boraman. (A.Qahhor)

Bu gapdagi mazmuniy tomon: xabar maʼnosini anglatish, voqeani taʼkidlash; tarkibiy tomon: sodda gap shaklida, besh soʻzdan iborat, gap tarkibida gap boʻlaklari bilan sintaktik jihatdan aloqaga kirishmaydigan, tasdiqni bildiruvchi soʻz ("xoʻp") bor; intonatsion tomon: pasayuvchi intonatsiya – darak intonatsiyasi, nuqta intonatsiyasi bilan aytiladi, "xoʻp" soʻzi qisqa pauza bilan ajratib talaffuz etiladi. Bu gapdagi vergul va nuqta shu uch xususiyatga asoslangan holda ishlatilgandir.

Uslubiy tamoyil. Tinish belgilarining nutq shakllariga, adabiy til funksional uslublariga bogʻliq holda ishlatilishidagi umumiy norma va qonuniyatlar shu tamoyil asosida belgilanadi. Agar fikr ifodalashning ikki xil uslubiy koʻrinishi hisoblanmish oʻzga (koʻchirma) va oʻzlashtirma gaplarda tinish belgilarining bir-biridan tubdan farqli ishlatilishini koʻz oldimizga keltirsak, uslubiy tamoyilning mohiyati yanada oydinlashadi. Uslubiy tamoyil keng maʼnoda boʻlib, tinish belgilarining ishlatilishidagi individual uslubga – ayrim bir yozuvchining uslubiga – xos tomonlarni ham oʻz ichiga oladi.

Farqlanuvchi tamoyili. Bu tamoyil yozuv texnikasi, formasi bilan bevosita aloqadordir. Tinish belgilarining ilmiy asarlarda, baʼzi hujjatlarda (maktublar, eʼlonlar, radio va televideniye dasturlari, kitob titullarida), havolalarda, manbalarda qoʻllanishi koʻproq shu tamoyilga asoslanadi.

Yozma nutqni soddalashtirish va qisqartirishda, tinish belgilarining qoʻsh qoʻllanishidagi tartib va sistemani belgilashda, yozma nutq qismlarining chegarasini aniqlashda – farqlashda – differentsiatsiya prinsipi ahamiyatlidir.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi oʻzbek punktuatsiyasining shakllanishi, rivoji, uning oʻrganilishi Fitrat, S.Ibrohimov, H.Gʻoziyev, O.Usmonov, Gʻ.Abdurahmonov, K.Nazarov va boshqa tilshunoslarning nomi bilan bogʻliq. Punktuaitsiya masalalari bilan bevosita shugʻullangan H.Gʻoziyev ("Oʻzbek punktuatsiyasining tarixiy taraqqiyoti", 1969, 1979), Gʻ.Abdurahmonov ("Punktuaitsiya oʻqitish metodikasi", 1968), K.Nazarov ("Tinsh belgilari va yozma nutq", 1974; "Oʻzbek tili punktuatsiyasi", 1976)larning asarlari nashr etilganiga ancha yillar boʻldi va ulardagi tinsh belgilarining ishlatilishi haqidagi fikr-mulohazalar ham bir qadar oʻzgardi. Buning ustiga, "muallif

puntuatsiyasi”, ya’ni muayyan muallif tomonidan tinish belgilarining amaldagi qoidalarga bo‘ysunmagan, unga rioya qilmagan holda individual qo‘llash holatlari uchraydiki, bu ham keng o‘quvchilar ommasini chalkashtiradi, shubhalantiradi.

Puntuatsiya tadqiqiga oid kuzatishlarda tinish belgilari o‘rtasida sinonimiya mavjudligi haqida ham fikrlar bor. Masalan, shunday fikrlar K.Nazarov va B.Egamberdiyevlarning “O‘zbek tili imlo-ishora qoidalari” kitobida aytilgan. Mualliflar vergul, qo‘sh tire, qavslarning o‘zaro almashinib qo‘llanishlarini ishoraviy sinonimiya deb ataydilar [2,7].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola mazmunini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, differensial-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Tinish belgilari yozma matndagi gap bo‘laklari, gapning ayrim qismlari va gaplarning o‘zaro turli sintaktik munosabatlari (birikishi–soedinenie, bo‘linishi–otdelenie, ajralishi–obosoblenie, ayrilishi– vdenie kabilar)ni ko‘rsatish uchun qo‘llanadi. Tinish belgilari o‘rtasida sinonimik munosabat mavjud. Ammo bu sinonimik munosabat har qanday o‘rin almashinishlardan farqlanishi kerak, degan fikrdamiz. Mana masalan: Oyog‘iga qizil saxtiyon etik, ustiga ko‘k movut chakmon kiyib, belini kumush kamar bilan bog‘lagan, boshiga esa qunduz telpak kiyib, uchiga qizil popiltiriq taqib olgan (bu popiltiriq amirlik alomati edi) amir Sulton Jondor tarxon ichkariga kirmoqchi bo‘lib bir qadam bosdi-da, ikkilanib to‘xtadi (O.Yoqubov. “Ulug‘bek xazinasi”). Gapdagi muallif izohi sifatida keltirilgan kiritma har ikki tomondan qavs – () bilan ajratilgan yoki o‘rab olingan. Bu belgini bemalol tire – (–) yoki vergul – (,) bilan bemalol ajratish mumkin [Bu qo‘llanishlarni odatdagi vergul, tire, qavsning ishlatilishidan farqlash maqsadida qo‘sh vergul, qo‘sh tire, qo‘sh qavs tarzida ham ishlatadi].

Xo‘sh, bu kabi almashinishlar gapning mazmuniga yoki ifoda ottenkasiga qanday ta’sir ko‘rsatadi? Bizningcha, hech qanday! Bunday paytda bu har uchala tinish belgisi gapning grammatik qurilishi uchun xizmat qilayapti, xolos. Ma’no ottenkalarini farqlash vazifasini zimmasiga olmayapti. Shunday bo‘lgandan keyin, ularni sinonimik tinish belgilari deb bo‘lmaydi. Bu qo‘llanishlarda biron-bir stilistik farqlanishlar sezilmaganligidan keyin ularni mutlaq sinonimlar yoki dubletlar tarzida qarash to‘g‘ri bo‘ladi, deb o‘ylaymiz. Chunki ular bu almashinishlarning barchasida bir xil semantik mazmunga ega va bir xil grammatik vazifani ado etmoqda.

Tinish belgilarning yozma nutqda qo‘llanishiga oid barcha funksiyalarni alohida-alohida ko‘rsatmay, ularga xos umumiy tomonlarni va yozma nutq jarayonida ko‘proq uchraydigan holatlarni ta’kidlash bilan cheklanamiz. Tinish belgilari yozma tekstdagi mazmunni (ma’noni, fikrni) aniq ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: «Sho‘rim qursin! Shahodat! Kel! (Oybek) Birinchi gapda his-hayajon, ikkinchisida undov, uchinchisida buyruq ma’nosi ifodalangan.

Tinish belgilari, butun gapga xos umumiy mazmuniy munosabatlarni ifodalabgina qolmay, gap qismlariga xos – semantik munosabatlarni ham bildirish xususiyatiga egadir: Bolamga yana bir til tegdir – soqolingni bittalab yulaman, och arvoh (Oybek) It huradi – karvon o‘tadi. (Maqol)

Shu yo‘l bilan bordik – yetdik murodga,
She’rimiz kasb etdi balog‘at, kamol. (Uyg‘un)

Keltirilgan qo‘shma gaplarning birinchisida shart, ikkinchisida zidlik, uchinchisida sabab-natija munosabatlari ifodalangandir. Bunda tire qo‘shma gapni tashkil etuvchi gaplar orasidagi turli semantik aloqalarni (ma’nolarni) anglatishiga qaramay, bir sintaktik vazifani – gaplarning birini ikkinchisidan ayirish vazifasini bajarayotir. Bir tinish belgining bunday turli ma’noda ishlatilishi punktuatsion polisemiya sanaladi. Bir tinish belgining turli xil funksiyani bajarishi esa punktuatsion omonimiya hisoblanadi.

Ba’zan gaplardagi mazmun murakkab bo‘ladi. Bunday choqlarda tinish belgilari qo‘sh qo‘llanadi: Chambarchas payvandmi shunchalar mehri?! (F.Usmonova)

Tinish belgilari yozma tekstdagi gap bo‘laklari, gapning ayrim qismlari va gaplarning o‘zaro turli sintaktik munosabatlari (birikishi–soedinenie, bo‘linishi – otdelenie, ajralishi–obosoblenie, ayrilishi–vdenie kabilar)ni ko‘rsatish uchun qo‘llanadi. Masalan: Onam, opam, akam, bobom, buvim va men – hammamiz ayvonda dasturxon atrofida davra qurganmiz. (O.) Opam Karomat – hali paranjisiz yosh qiz – maktabdan qaytadi.

Birinchi gapda uyushiq bo‘laklar biri-ikkinchisidan vergul vositasida, ikkinchi gapda esa izohlovchi (hali paranjisiz yosh qiz) tire vositasida ajratilgandir.

Gap qismlarining tinish belgilari bilan ayrilishi, ajratilishi turlicha bo‘ladi. Bu turlilik sintaktik aloqaga, sintaktik-stilistik holatga ko‘ra belgilanadi. Masalan, gap boshida va oxirida kelgan kirish so‘z, undalma va kiritma so‘zlar bir (yakka) tinish belgi bilan ajratiladi; gap o‘rtasida kelganda esa qo‘sh (ikki) tinish belgi bilan ayriladi: Nihoyat, Oyqiz Jalolovga tikilib, qat’iy fikrini aytdi. (Sh.R.) Xalqning izzat-hurmatiga sazovor bo‘lishdan ham o‘zga baxtni tasavvur qilish mumkinmi, axir? Keltirilgan misollarda vergulning yakka va qo‘sh qo‘llanishi ularning funksiyasi o‘zgacha ekanligini ko‘rsatmaydi. Bulardagi vergullar ko‘rinishda ikki xil (yakka va qo‘sh) bo‘lishiga qaramay, bitta vazifani – kirish so‘zlarni asosiy gapdan ayirish vazifasini – bajaradi.

So‘z, birikma yoki gap shaklidagi kiritmalarning har ikki tomonidan bu uchala tinish belgisining qo‘yilishi mumkinligi “O‘zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari”da ham aytilgan [3.17,30,38].

O.Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanida bu uch tinish belgisining bir vazifada qo‘llanganini ko‘p kuzatish mumkin: Har safar mavlono Qozizoda Rumiyy – pokiza ruhlari gulshani baqoda masrur bo‘lg‘ay! – bu ilm maskaniga kirib, bu javon oldida to‘xtaganida, kitoblarga qo‘l uzatishdan oldin ko‘zlarini yumib, lablari pichirlab, duo o‘qir, so‘ng, tanlagan kitobini olib qosh-ko‘zlariga surtar, labiga bosar, shundan keyingina kitobini ochib, mutolaaga kirishar edi. Ana, jadvallarning yonida, burchakdagi javonda, Mirzo Ulug‘bekning olti jildlik tarixiy asarlari yonida uning – Ali Qushchining ham kitoblari turibdi!.. kabi.

Ammo asarda kiritmalarning ajratilishida tire va qavsga vergulga qaraganda ko‘proq imtiyoz berilgan. Bu vergulning har qanday matnda faolligi va vazifalarining ko‘pligi bilan izohlanadi. Ijodkorning tinish belgilariga yondashuvda individualligini unutmagan holda aytish mumkinki, bu holatlar barcha yozma matnlarda ham kuzatiladi.

Ana shu ma’noda Bu sirni faqat ikkimiz: sen va men bilardik = Bu sirni faqat ikkimiz – sen va men bilardik gapidagi ikki nuqta bilan tire o‘rtasidagi sinonimiya ham bahslidir.

Bu aytilganlardan yana bir xulosa kelib chiqadiki, ayrim tinish belgilarining biri oʻrnida ikkinchisini qoʻllash amaliyoti tilimizda bor. Ammo bu amaliyotdan foydalanaverish hamma vaqt ham kutilgan natijani beravermasligi mumkin.

Masalan: Men – Samarqand davlat universiteti Oʻzbek tilshunosligi kafedrası professori Ahmedov... – Men, Samarqand davlat universiteti Oʻzbek tilshunosligi kafedrası professori Ahmedov ...gaplaridagi tire (–) va vergul (,) ni birining oʻrnida ikkinchisini qoʻllab boʻlmaydi, stilistik noaniqlik sodir boʻladi. Gap ikki qismdan men va Samarqand davlat universiteti Oʻzbek tilshunosligi kafedrası professori Ahmedov dan iborat. Ular oʻrtasida mantiqiy-grammatik tenglik mavjud. Shu tenglikni tire ifodalay oladi, ammo vergul bu vazifani bu oʻrinda bajara olmaydi.

Qoʻyilgan vergul bu oʻrinda va bogʻlovchisi bilan sinonim boʻlishi mumkin. Ayni paytda Men, Samarqand davlat universiteti Oʻzbek tilshunosligi kafedrası professori Ahmedov ... bilan Men va Samarqand davlat universiteti Oʻzbek tilshunosligi kafedrası professori Ahmedov ...gaplari oʻrtasida stilistik farqlar bor. Vergul yordamida gap boʻlaklarining uyushgani, va orqali esa bu boʻlaklarning tengligi maʼnosi anglashiladi.

Bu uch tinish belgisining almashtirilib qoʻllanishida individuallik bordek koʻrinadi. Masalan, O.Yoqubov yuqorida tilga olingan asarida kiritmalarni ajratishda tiredan koʻra qavsga koʻproq murojaat qilgan. Vergul bilan ajratish nihoyatda kam uchraydi. Togʻay Murodning "Bu dunyoda oʻlib boʻlmaydi" romanida tinish belgilarining bu tarzda qoʻllanishini uchratmadik. Bu asarda kiritmalarga nihoyatda kam murojaat qilganligi bilan bogʻliq boʻlsa kerak.

Yozma matn grammatik qurilishida boshqa-boshqa vazifalarni bajarishga moʻljallangan ikki nuqta (:) va vergul (,) oʻzaro sinonimik munosabatda boʻlishi mumkin. Masalan: Masalan, karamda parazitlik qiluvchi zamburugʻ olpidium, chuchuk suvlarda hayot kechiruvchi yashil suvoʻtlardan xlamidomonada xlorokokk, xlorella va boshqalar shular jumlasidandir. Masalan: 1 gr yogʻning oksidlanishidan 9,3 kkal energiya ajrala, 1 gr karbonsuvning oksidlanishidan 4,2 kkal energiya ajraladi. Masalan, choy, kofe, kakao damlanganda ulardan oʻziga xos hid taraladi. ("Botanika").

Gaplarda masalan soʻzidan keyin qoʻllangan tinish belgilariga qarab maʼno ottenkalari farqlanishi mumkin. Har ikki holatda ham masalan deb boshlangan gap aslida oldingi gapning mazmunan davomi hisoblanadi. Soʻz vergul bilan ajratilganda davomlilik, izchillik ottenkasi mavjud boʻlsa, ikki nuqta qoʻyilganda oldingi gap bilan keyin keltirilgan fakt oʻrtasida tenglik va ifodadagi qatʼiylik, ishonchlilik ottenkalari anglashiladi. Bu ikki tinish belgisi oʻrtasidagi sinonimik munosabatni misol, chunonchi singari soʻzlarda ham kuzatishimiz mumkin.

Sinonimiya tinish belgilari va semantikasiga koʻra ular bajaradigan vazifaga yaqin boʻlgan soʻzlar oʻrtasida ham boʻlishi mumkin. Masalan, daliliy faktlarni taʼkidlab koʻrsatish maqsadida qoʻyiladigan ikki nuqta va yuqorida keltirilgan masalan, misol soʻzlari oʻrtasida: Gapning egasini toping: Ahmadjon kuldi = Gapning egasini toping. Misol: Ahmadjon kuldi = Gapning egasini toping. Masalan: Ahmadjon kuldi kabi.

Ayrim hollarda kirish gap qoʻsh tire vositasida ajratiladi. Maʼlumki, kirish konstruktsiyalar doimo vergul bilan ajratilib, baʼzi hollarda qavsga olingan boʻladi. Quyidagi misolda qoʻsh tire vergul vazifasida qoʻllangandir: Toy hammadan uzoqdan – Beshqoʻrgʻondan – oʻziga oʻxshash yuvosh sigirini oldiga solib kelardi. (Oʻ.Hoshimov)

Demak, bunda qo‘sh tire fakultativ vazifani – qo‘shimcha funktsiyani – bajarayotir. Tinish belgilarining bunday birining o‘rnida ikkinchisining qo‘llanishi punktuatsion sinonimiyani hosil qiladi. Gapning ajratilgan bo‘laklari vergul ham tire vositasida, kiritma konstruksiyalar tire ham qavs vositasida ajratiladiki, bular ham punktuatsion sinonimiyaning ko‘rinishlaridir.

Lekin, tinish belgilar har vaqt birining o‘rnida ikkinchisi almashinib qo‘llanavermaydi. Bunday almashishning o‘z qonuniyatlari bor. Agar qo‘llanishi lozim bo‘lgan bir tinish belgi o‘rniga ikkinchisi noo‘rin ishlatilsa, gapning sintaktik-stilistik qurilishida, gap qismlari orasidagi munosabatlarda, gapdagi mazmuniy va intonatsion holatlarda o‘zgalik vujudga keladi. Masalan: – Men “Ittifoq” kolxozining raisiman, O‘ktambojev. (A.Muxtor) Bunda O‘ktambojev so‘zidan oldingi vergul noo‘rin ishlatilgan. Bu o‘rinda tire qo‘llanishi kerak edi. Tire o‘rnida vergulning noo‘rin ishlatilishi natijasida avtor ko‘zlagan maqsad aniq ifodalanmagan; hatto sintaktik kategoriyalar almashib ketgan: izohlovchi o‘rniga undalma vujudga kelgan. Bu gapning asli tubandagicha: Men “Ittifoq” kolxozining raisiman – O‘ktambojev (O‘ktambojevman, O‘ktambojev bo‘laman).

“Tug‘ilish” romanidan olingan yana quyidagi misolni qiyoslaylik: U gapga usta, ota, chiroyli gapiradi. (ota – undalma.) – u gapga usta, ota chiroyli gapiradi. (ota – ikkinchi gapning egasi.) Bu ikki gapda faqat grammatik holatlargina emas, intonatsiya, melodiya, temp, struktura ham farqlidir. Bu farq tinish belgilarining qo‘llanish o‘rni jihatidan aniqlanadi. “O‘zbek tili imlo-ishora qoidalari” kitobida mualliflarning bir tinish belgisi o‘rnida ikkinchisini qo‘llash hamma vaqt ham mumkin bo‘lavermasligi haqidagi fikri uchraydi. Hatto sintaktik hodisalar o‘zgarib ketganligi – izohlovchi o‘rniga undalma vujudga kelganligi aytilgan.

Darhaqiqat, bu qo‘llanishda stilistik g‘alizlik va noaniqlik mavjud. Ammo vaziyatdan chiqishning ikki yo‘li bor. Birinchisi, O‘ktambojevdan keyin shaxs-son ko‘rsatiki -manni qo‘shish, ikkinchisi (–) tireni qo‘llash. Ana shundagina ikki birlik – man va tire bir-biri bilan sinonimik munosabatda bo‘lishi mumkin. Chunki ularning qo‘llanishida stilistik farqlar sezilib turadi [2,8].

Gapda nuqtali vergul bilan vergul sinonimik munosabatda bo‘lishi mumkin. Qo‘yidagi: Darhaqiqat, axloqiylik faqat insonning xatti-harakati, qilmishi orqali yuzaga keladi; odam toki harakatsiz ekan, biz uning na yaxshiligini, na yomonligini bilamiz; muayyan xatti-harakat sodir qilinganidan keyingina biz uni yo ezgulik, yo yovuzlik, yo yaxshilik, yo yomonlik sifatida baholaymiz (“Estetika”). Yosh hujayralarda yadro katta, hujayra umumiy hajmining 1/4 qismini; voyaga yetgan, shakllangan hujayralarda umumiy hajmining 1/20 dan 1/200 gacha qismini tashkil etadi (“Botanika”) gaplari bir necha kichik gaplardan tashkil topgan. Katta gap ichidagi kichik gaplar mazmunan yana guruhlanishi mumkin. Ana shu kichik bir guruhdagi ikkinchi bir kichik guruhdagi gapdan mazmunan ajralib turadi. Agar shu bo‘linishlar vergul bilan ajratilsa, o‘quvchiga kichik gaplar bilan uning ichidagi gap bo‘laklarini farqlash qiyin kechadi. Shunday paytda uning o‘rniga nuqtali vergul qo‘yilsa, masala osonlik bilan yechim topadi.

Shunisi muhimki, nuqtali vergul vergulning o‘rnini bosgani holda, matnda buning aksini kuzatib bo‘lmaydi. Chunki vergulning gap bo‘laklarini ajratish imkoniyati nuqtali

verguldagi singari kuchli emas. Shuning uchun, yozma matnda nuqtali vergul o'rnida vergulning qo'llanishi ma'qul ko'rinmaydi.

Tinish belgilararo sinonimik munosabatlarning mavjud ekanligini chuqurroq anglash maqsadida mana bu misollarni taqqoslaymiz: Shahrizod talaba. Shahrizod – talaba. Shahrizod ham talaba. Bu gaplarning mazmuni bir xil. Ammo grammatik qurilishi hamda tinish belgisi va yuklama singari qo'shimcha vositalarining ishtirokiga ko'ra farqlanadi. Shunday holatda bu uch gapni bir-biriga sinonimik munosabatda deyish mumkinmi? Bizningcha, yo'q. Chunki birinchi gap – Shahrizod talaba grammatik jihatdan noto'g'ri tuzilgan. Demak, uni tahlildan chiqarib tashlashga to'g'ri keladi. Shahrizod – talaba va Shahrizod ham talaba gaplarining har ikkalasida ham Shahrizodning talaba ekanligi turli ottenkalar bilan qayd etilayotgani bois ularni sinonim deyish mumkin bo'lar. Ammo bu ottenkalarining ifodalovchisi bo'lgan tire va ham yuklamasi o'rtasidagi tenglik nihoyatda shartlidir. Chunki tire Shahrizodning bitta o'zi talaba ekanligini, ham esa uning boshqalar qatorida talaba ekanligini ta'kidlamoqda.

Tinish belgilari o'zaro sinonimik munosabatda bo'lishidan tashqari, gaplararo sinonimiyaning vujudga kelishiga ham xizmat qiladi. Bu holat tirening qo'llanishida ko'proq kuzatiladi va bog'lovchisiz qo'shma gaplarga xos bo'ladi. Bu holatni payt va shart munosabatini ifodalovchi qo'shma gaplarda kuzatish mumkin: Vaqting ketdi – baxting ketdi = Vaqting ketsa, baxting ketadi; Qo'shning tinch – sen tinch = Qo'shning tinch bo'lsa, sen ham tinch bo'lasan; Olim bo'l – olam seniki = Olim bo'lsang, olam seniki bo'ladi kabi. Bir mazmundagi har ikkala gapda qarshilantirish, zidlash ma'nosi bor. Ayni paytda, ular ham shakl, ham stilistik ottenkalariga ko'ra o'zaro farqlanadi. Shu boisdan ular to'liq ma'noda sinonimik munosabatdagi gaplar sanaladi.

Mana bu misolda ham stilistika bor: Sizning bir yomon odatingiz bor: odamga qo'shilmaysiz (A.Qahhor). – Sizning odamga qo'shilmaydigan bir yomon odatingiz bor. Ikki nuqta yordamida gapdagi muhim hisoblangan o'rinlarga urg'u beriladi, bu bo'laklar ta'kidlanadi. Ikki nuqtali holat yozma, keyingi holat esa so'zlashuv uslubiga xos. U ishlatilmasa, gap oddiy axborot tarzida bo'lishi mumkin. Bu aytilganlardan tinish belgilari stilistikasi gap sintaksisi bilan chambarchas bog'liq ekanligi haqida xulosa chiqarish mumkin bo'ladi.

Yana ayrim tinish belgilari, masalan, vergul va tire o'rtasida almashinib qo'llanish holatlariga duch kelamiz. Masalan, "O'zbek xalq maqollari" to'plamida: Saxiy topsa, sohib yer, Baxil topsa, bosib yer; Sihat tilasang, ko'p yema, Izzat tilasang, ko'p dema. "O'zbek tilining paremiologik lug'ati"da: Saxiy topsa – barcha yer, baxil topsa – bosib yer; Sihat tilasang – ko'p yema, Izzat tilasang – ko'p dema [4.24,35; 1.182,186].

Mana bu qo'llanishni punktuatsion xatolik sifatida baholash mumkin: Sen nari, men – beri [1.184]. Ikkinchi biri – tire sen dan keyin ham qo'yilishi yoki men dan keyin qo'yilmasligi lozim edi: Sen – nari, men – beri yoki Sen nari, men beri kabi. Ammo matndagi qo'llanish stilistik jihatdan o'zini oqlaydi: sen bilan narining o'rtasida uzilish yo'q, balki ifodada davomlilik bor, shuning uchun tire qo'yilmagan. Gapning ikkinchi qismida uning qo'llanishi bilan qisqa pauza vujudga kelgan va ta'kid ottenkasi paydo bo'lgan. Gap tarkibidagi tire urug'uni menga tushirib, alohida ifodalilikni yuzaga keltirgan.

Quyidagi Avval o‘yla, keyin so‘yla; Salobatli bo‘lma, sabotli bo‘l; Sendan ugina, mendan bugina misollarida ham vergul o‘rnida tireni ishlatish mumkin: Avval o‘yla – keyin so‘yla; Salobatli bo‘lma – sabotli bo‘l; Sendan ugina – mendan bugina kabi. Ammo bu qo‘llanish grammatik jihatdan noto‘g‘rilik bo‘lmasada, stilistik jihatdan maqsadga muvofiq emas. Bu o‘rinda ifodada tenglikdan ko‘ra ketma-ketlik ottenkasi ustunlik qiladi.

Xulosa va takliflar. Tinish belgilari sinonimiyasi haqida aytilgan fikrlardan muayyan xulosalar kelib chiqadi. Ularning dastlabkisi shu bo‘ladiki, o‘zbek tilida ayrim tinish belgilari o‘rtasida sinonimik munosabatlar mavjud. Bu munosabat ularning matnda biri o‘rnida ikkinchisining qo‘llanishi orqali yuzaga keladi. Ammo tinish belgilarining har qanday o‘rin almashinishlariga sinonimik hodisa sifatida qarash ma‘qul ko‘rinmaydi. Buning uchun o‘zaro almashinishlarda qandaydir stilistik ottenkalar sezilib turishi lozim bo‘ladi. Agar shunday bo‘lmasa, ular o‘rtasidagi sinonimiya to‘g‘risida gapirish joiz emas. Tinish belgilari gaplararo sinonimik munosabatlarning shakllanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Hatto bu munosabatning yuzaga kelishida asosiy til fakti sifatida ishtirok etadi. Demak, ekspressiv sintaksis tadqiqida tinish belgilarining qo‘llanishi bilan bog‘liq bo‘lgan stilistik ottenkalarni ham inobatga olishga to‘g‘ri keladi.

ADABIYOTLAR:

1. Абдурахмонов Ф. Пунктуацияни ўргатиш методикаси, -Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1968, -Б.6-7.
2. Бердиев Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремнологик луғати. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1984.
3. Валгина Н.С. Необычное. в обычном. Заметки о пунктуации А. Ахматовой// Русская речь, 1979, № 6. С. 22–29.
4. Назаров К., Эгамбердиев Б. Ўзбек тили имло-ишора қоидалари. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1996.
5. Сафронова И. П. Эстетическая функция пунктуации в поэзии М.Цветаевой. КД.–Ижевск, 2004 г.ва б.Чўлпон шеърятда тиниш белгилари // Ўзбек тили ва адабиёти.- 2020.- №4.- Б.26-33.
6. Ўзбек тили пунктуациясининг асосий қоидалари. Тузувчилар: Н.М.Маҳмудов, А.П.Мадвалиев, Н.Маҳкамов. – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2015.
7. Ўзбек халқ мақоллари. Икки томлик, иккинчи том. – Тошкент: «Фан», 1988.
8. Хайлова Е. Г. Пунктуация стихотворений И.Ф.Анненского. КД. – М.,2005 г.
9. Abdurakhmonova N., Alisher I. and Toirova G., "Applying Web Crawler Technologies for Compiling Parallel Corpora as one Stage of Natural Language Processing," 2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK), Diyarbakir, Turkey, 2022, pp. 73-75, doi: 10.1109/UBMK55850.2022.9919521.

10. Toirova G., Yuldasheva M., Elibaeva I. Importance of Interface in Creating Corpus. // International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8 Issue-2S10, September 2019. –P.352-355.

11. Toirova, G., (2019). The Role of Setting in Linguistic Modeling. International Multilingual Journal of Science and Technology, 4(9):722-723, available at: <http://imjst.org/index.php/vol-4-issue-9-september-2019/>.

TERMINOLOGIYADA EKVONIMIK MUNOSABATLAR

Ermatov Ixtiyor Rizakulovich,
Filologiya fanlari doktori (DSc)
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligi muammolariga, xususan, til sathlari va ularning birliklari tizimiga xos ekvonim va ekvonimik, giperonim va giperonimik, giponim va giponimik munosabatlar, ularning o‘zbek tilshunosligi terminologiyasi tizimiga xos amaliga alohida etibor qaratilgan. Ekvonim va ekvonimiya atamalari – tilshunoslik terminlari tizimida nisbatan yangi lug‘aviy birlik. Shu bois bu atama tilshunoslikka oid amaldagi ilmiy va leksikografik manbalarda qayd etilmagan. Ekvonim va ekvonimiya atamalari bildirgan lisoniy tushuncha, garchand polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, giponimiya atamalari nomlagan lisoniy tushunchalar bilan “yondosh” bo‘lsa-da, u hozircha tilshunoslikda, ayniqsa, o‘zbek tilshunosligida, rasman keng ommalashmagan. Tilshunoslik terminlari maqolaning illyustrativ material sifatida xizmat qiladi. Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tili tilshunosligi lug‘atlarida ekvonimik munosabatlarni tahlil qilish asosida terminlar tizimida ekvonimik munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishdan iborat. Tadqiqotning maqsadini amalga oshirishda quyidagi vazifalar belgilangan: so‘z va termin o‘rtasidagi munosabatlarni yoritishda adabiyotlarni tahlil qilish, mavjud nazariyalarga tanqidiy munosabat bildirish; so‘z va termin o‘rtasidagi munosabatlarni yoritish; o‘zbek tili tilshunoslik terminologiyasida ekvonimik munosabatlarni yoritish.

Kalit so‘zlar: Leksika, kommunikativ faoliyat, umumxalq tili, tizim, geterogan tizim, gomogen tizim, suppletivizm, giperonim, giponim, ekvonim, ekvonimiya munosabati, til sathlari.

Аннотация. В данной статье особое внимание уделено проблемам узбекского языкознания, в частности, эквоним и эквонимов, гипероним и гиперонимов, гипоним и гипонимических отношений, присущих системе языковых уровней и их единиц, их применению к системе терминологии узбекского языкознания. Термины эквоним и эквонимия являются относительно новой лексической единицей в системе лингвистических терминов. Поэтому в современных научных и лексикографических источниках по языкознанию термин не упоминается. Лингвистическое понятие эквоним и эквонимов, хотя и «смежное» с лингвистическими понятиями полисемии, омонимии, синонимии, антонимии и гипонимии, пока не имеет широкого распространения в языкознании, особенно в узбекском языкознании. Иллюстративным материалом для статьи служат лингвистические термины. Целью исследования является изучение особенностей эквонимических отношений в системе терминов на основе анализа экономических отношений в словарях узбекского языкознания.

Ключевые слова: Лексика, коммуникативная деятельность, просторечие, система, гетерогенная система, гомогенная система, супплетивизм, гипероним, гипоним, эквоним, эквонимическое отношение, языковые уровни.

Abstract. In this article, special attention is paid to the problems of Uzbek linguistics, in particular, equionyms and equinames, hyperonyms and hyperonyms, hyponyms and hyponymic relations inherent in the system of language levels and their units, their application to the system of terminology of Uzbek linguistics. The terms equinim and equinymy are a relatively new lexical unit in the system of linguistic terms. Therefore, in modern scientific and lexicographic sources on linguistics, the term is not mentioned. The linguistic concept of equinim and equinim, although "adjacent" to the linguistic concepts of polysemy, homonymy, synonymy, antonymy and hyponymy, is not yet widely used in linguistics, especially in Uzbek linguistics. Linguistic terms serve as illustrative material for the article. The aim of the study is to study the features of equionymic relations in the system of terms based on the analysis of economic relations in the dictionaries of Uzbek linguistics. When realizing the purpose of the study, the following tasks are defined: analysis of the literature in highlighting the relationship between the word and the term, a critical approach to existing theories; highlighting the connection between the word and the term; Illumination of Equonymic Relations in the Linguistic Terminology of the Uzbek Language.

Key words: Vocabulary, communicative activity, vernacular, system, heterogeneous system, homogeneous system, suppletivism, hypernym, hyponym, equiname, equionymic relation, language levels.

Kirish. Ma'lumki, leksika tilning yadrosini tashkil qiladi. Biroq bu yadro shu qadar murakkabki, unda umumxalq kommunikativ faoliyatida faol ishlatiladigan lug'aviy birliklar bilan bir qatorda, umumxalq kommunikatsiyasi uchun muhim bo'lmagan va shu bois umumxalq muloqotini "soxtalashtiruvchi" lug'aviy birliklar ham bir xil lisoniy maqomda mavjud bo'ladi. Shu jihatdan leksika va uning yaxlit tizimi bir xonaga yig'ilgan har xil lisonli shaxslar va ularning ajralmas guruhini eslatadi. Jahon tilshunosligida milliy tillarning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanish bosqichlari turli aspektlarda o'rganilgan. Har qanday fan tadqiqining asosiy vositasi bo'lgan terminlar, ularning lingvistik tabiati, yuzaga kelish manbalari, yasalish usullari, terminlarning tuzilishiga ko'ra turlari, ulardagi sinonimlik va dubletlikni bartaraf qilish yo'llari, termin va tushuncha munosabati kabilar ham tilshunoslikdagi asosiy masalalaridan biriga aylangan.

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqot obyekti o'zbek tili izohli lug'atlari hamda tilshunoslik terminlarining izohli lug'atlaridagi o'zbek tilshunoslik terminlari tashkil etadi. Tadqiqotda quyidagi ilmiy tahlil metodlaridan foydalanilgan: lingvistik tavsiflash, sistem, statistik, kontekstual tahlil usullari. Tadqiqot mavzusiga doir ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishda lingvistik tahlil usulidan foydalanilgan. Ekvonim va termin o'rtasidagi munosabatlarni yoritishda sistem tahlil usuli qo'llanilgan. Statistik tahlil o'zbek tili izohli

lugʻatlarda tilshunoslik terminlarining oʻrin olishi, aks etish xususiyatlarini oʻrganishda keng foydalanilgan.

Oʻzbek tilshunosligida lugʻaviy-semantik guruhlar oʻrtasidagi munosabatlar tadqiqot obyekti sifatida oʻrganilgan boʻlsa-da, terminologiya tizimidagi ekvonimik, gipero-giponimik munosabatlar yetarli darajada oʻrganilgan emas. Xususan, R.Safarovning 1990-yilda himoya qilgan “Oʻzbek tilida giponimiya” deb atalgan dissertatsion tadqiqot ishi [11] hamda 1996-yilda nashr etilgan “Leksik semantik munosabatning turlari” risolasi [12] oʻzbek tilida dastlabki ushbu yoʻnalishda monografik planda oʻrganilgan ish hisoblanadi. Bundan tashqari H.Neʼmatov, E.Begmatov, R.Rasulovlar hammuallifligidagi “Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi” (Sistem leksikologiya tezislari) [5]; A.Nurmonovning 1992-yilda nashr etilgan “Lisoniy belgi xususiyatlari haqida”gi [6]; H.Neʼmatov, R.Rasulovlar hammuallifligida nashr etilgan “Oʻzbek tili sistem leksikologiyasi asoslari” [7]; A.Berdialiyev, I.Ermatovlar hammuallifligida nashr etilgan “Hozirgi oʻzbek adabiy tili” [2] asarlari tilshunoslikning ushbu masalasiga bagʻishlangan. Tadqiqot ishi obyekti sifatida A.Hojiyevning 1700 dan ortiq soʻz va soʻz birikmasidan iborat “Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati” [16] hamda N.Mahkamov va I.Ermatov hammuallifligida nashr etilgan 1500 ga yaqin soʻz va soʻz birikmasidan iborat “Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati” [4] tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi ilmiy tahlil metodlaridan foydalanilgan: lingvistik tavsiflash, sistem, statistik, kontekstual tahlil usullari. Tadqiqot mavzusiga doir ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishda lingvistik tahlil usulidan foydalanilgan. Ekvonim va termin oʻrtasidagi munosabatlarni yoritishda sistem tahlil usuli qoʻllanilgan. Tadqiqot natijalari terminologik tizimda ekvonimik munosabatlarni tahlil qilish asosida atamalarni tartibga solishga va maʼnolarni izohlashga hamda ularni umumiy lugʻat tarkibiga kiritishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Umumxalq kommunikatsiyasi uchun faol boʻlmagan lugʻaviy birliklar ham oʻziga xos paradigmani tashkil etadi va ular sirasida terminlar va ularning tizimi oʻziga xos lisoniy xususiyatlar bilan alohida ajralib turadi. Termin va ularning tizimi ham lisoniy jihatdan oʻziga xos murakkablikka egaki, ularning ilk, yaʼni dastlabki “faoliyati” shu terminlar mansub boʻlgan kasbiy soha kishilarining ayrimlari uchun ham “notanish” boʻlishi mumkin. Masalan, tilshunoslikda “allyuziya” atamasi mavjud. Allyuziya (lot. allisio – ishora, hazil). Muayyan til birliklari vositasida biror adabiy yoki ijtimoiy-tarixiy faktga ishora qilishdan iborat uslubiy figura. Lingvokulturologiyada allyuziya ikki madaniy-semiotik maydonning oʻzaro munosabati nuqtai nazaridan oʻrganiladi [13]. “Allyuziya” va shu atama bilan bogʻliq lisoniy tushuncha paradigmasida “allyuziya denotati”, “allyuziya koʻrsatkichi”, “allyuziya manbasi” va h.k. terminlar mavjud. Bular, lingvistika faniga oid muayyan tushunchalar atamasidir. Biroq shu terminlar va ularning mohiyati lingvistika fani bilan shugʻullanuvchi barcha mutaxassislar uchun bir xil tushunarli va ularning ilmiy ish faoliyatida bir maromda faol ishlatiladi, deb oʻylaysizmi? Yoʻq, albatta. Kimki tilshunoslikning XXI asrda shakllangan lingvokulturologiya yoʻnalishi boʻyicha shugʻullansa, bu atamalar oʻshalar uchun oson tushunarli va ularning ilmiy faoliyatida faol ishlatiluvchi maxsus lisoniy (lugʻaviy) birliklardir, yaʼni terminlardir. Bu terminlar va ularning mohiyati anʼanaviy tilshunoslik

bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislar va ularning ilmiy faoliyati uchun nofaol lisoniy birliklar hisoblanadi.

Biroq, terminlarning fan va texnikaning muayyan bir sohalari uchun xosligi ularning lisoniy (lug‘aviy) birlik, ya’ni so‘z (leksema) tavsifidagi lisoniy maqomiga sira ham mone‘lik qilmaydi. Demak, termin va ularning tizimi ham lisoniy maqomda so‘z, frazema va ularning tizimidan farq qilmaydi. Shu bois tilning fan va texnikaning muayyan sohasiga oid terminologik tizimi umumxalq tiliga xos keng ma‘nodagi lug‘aviy birliklar tizimi bilan mushtarak lisoniy xususiyatlarga ega bo‘ladi. Umumxalq tili leksikasi o‘ziga xos geterogen tizim (sistema) sifatida lug‘aviy birliklarning mikro-, medio- va makroqurilmalar tavsifidagi tagtizim (gomogen tizim)laridan tarkib topadi. Shunga ko‘ra, umumxalq tili leksikasida lug‘aviy birliklar, shakliy, ma‘noviy va ohangdoshlik munosabatlariga ko‘ra, turli xil mantiqiy-lisoniy guruhlar doirasida ish ko‘radi. Lug‘aviy-mazmuniy mikro-, medio- va makroqurilmalar majmuasi, ya’ni ularning bir butun uyushmasi til lug‘at tarkibining, ya’ni leksikaning, o‘ziga xos yaxlit tizimini hosil qiladi. Shu tizim tufayli bizni qurshab turgan borliq bir butun va yaxlit tarzda in‘ikos etiladi [2]. Fan va texnikaning muayyan sohasiga oid atamalar va ularning tizimi ham umumxalq tili leksikasiga xos geterogen sistemalik xarakteriga ega va bu yaxlit sistema (ya’ni terminologiya), umumxalq tili leksikasiga xos mikro-, medio- va makroqurilmalar tavsifidagi lug‘aviy birliklar (terminlar)ning mantiqiy-lisoniy munosabatlarini o‘zida namoyon etadi.

Terminologiyaga xos geterogen sistemalik va uning mantiqiy-lisoniy imkoniyatlari alohida jiddiy tadqiqot mavzusi sanaladi. Mazkur maqolada bu muhim va murakkab mavzu doirasiga mansub atigi bir mantiqiy-lisoniy hodisa va uning o‘zbek lingvistik terminologik tizimidagi amali haqida fikr yuritish maqsad etilgan, xolos. Shu bois lug‘at tarkibining medioqurilmalar tizimiga oid ekvonim va ekvonimiya hodisasi va uning o‘zbek tilshunosligi atamaları tizimidagi amali mazkur maqolaning qisqacha mazmunini tashkil etadi.

Mazkur maqolaning asosiy mazmun va mohiyati “Ekvonim atamasi umumxalq tili leksikasida qanday lisoniy tushunchaga nisbatan ishlatiladi va uning terminologik tizimga xos amali nimalar bilan xarakterlanadi?” degan savolga munosib javob bilan oydinlashadi.

Ekvonim va ekvonimiya atamaları – tilshunoslik terminlari tizimida nisbatan yangi lug‘aviy birlik. Shu bois bu atama tilshunoslikka oid amaldagi ilmiy va leksikografik manbalarda qayd etilmagan. Ekvonim va ekvonimiya terminlari faqat M.V.Nikitinning “Osnovi lingvisticheskoy teorii znacheniya” o‘quv qo‘llanmasida [8] lug‘at tarkibining sinonimiya va antonimiyaga guruhdosh hodisasi sifatida qaraladi. O‘zbek tilshunosligida ekvonim va ekvonimiya atamaları birinchi bo‘lib A.Berdialiyev tomonidan lug‘at tarkibining “leksik birliklarning denotativ asosda farq qiluvchi lug‘aviy-mazmuniy medioqurilmalari” guruhida giponimlar, partonimlar, funktsionimlar bilan yondosh leksik-semantik hodisa sifatida o‘rganilgan [2].

Ekvonim va ekvonimiya atamaları bildirgan lisoniy tushuncha, garchand polisemiya, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, giponimiya atamaları nomlagan lisoniy tushunchalar bilan “yondosh” bo‘lsa-da, u hozircha tilshunoslikda, ayniqsa, o‘zbek tilshunosligida, rasman keng ommalashmagan. Ekvonim va ekvonimiya atamaları

anglatgan lisoniy tushunchalarni fanda keng va rasman ommalashtirish zamonaning kechiktirilmas vazifasidir. Chunki ekvonim va ekvonimiya hodisalari, xarakteriga ko'ra, antonim va antonimiya hodisalariga nihoyatda yaqin bo'lib, an'anaviy tilshunoslikda ayni ekvonim va ekvonimiyaga daxldor ba'zi lisoniy holatlar (masalan, o'g'il va qiz, opa va singil, qo'chqor va sovliq va b.) antonim va antonimiya maqomida talqin etilavergan.

Ekvonim va ekvonimiya, M.V.Nikitinning asosli e'tirofi bo'yicha, muayyan bir tur ma'nolarini anglatuvchi lug'aviy birliklarning jins ma'nosini bildiruvchi lug'aviy birliklarga semantik jihatdan tobelanishidir. Masalan, umumxalq tilidagi ota, ona leksemalari tur ma'nosi bilan jins ma'nosidagi oila leksemasiga semantik jihatdan tobelanuvchi lug'aviy birliklardir. Ota, ona leksemalari oila leksemasiga semantik jihatdan tobelanib, uning ma'no va vazifasini shakllantiruvchi ekvonimlar maqomida lisoniy vazifa bajaradi. Demak, shu narsa aniq ma'lum bo'ladiki, ekvonim va ekvonimiya tushunchalari lisoniy jihatdan giperonim va giponim tushunchalari bilan sinxron-sinkretik jihatdan qorishiq hodisalaridir. Chunki jins ma'nosidagi lug'aviy birliklarning giperonimlar, shu lug'aviy birliklarga tur ma'nosi bilan semantik jihatdan tobelanuvchi lug'aviy birliklarning giponimlar maqomida qaralishi lingvistika fanida, shu jumladan, o'zbek tilshunosligida ham, allaqachon mushtarak tan olingan [8]. Biroq ekvonim va ekvonimiya atamalari bilan bog'liq lisoniy tushunchalar, terminologik va professional leksika u yoqda tursin, umumxalq tili leksikasi materiallari asosida ham o'rganishga endigina kirishilgan [1].

Ekvonim va ekvonimiya hodisalari hamda ularning lisoniy amali lug'aviy sathga xos suppletivizm hodisasi ta'sirida vujudga keladi va amal qiladi. Lug'aviy suppletivizm (umuman, suppletivizm) esa, semantik jihatdan o'zaro yaqin lug'aviy birliklarning assotsiativ taqozodoshligi bo'lib, lug'aviy birliklardan biri xotirada ma'no umumiylikiga ega bo'lgan boshqa bir lug'aviy birlik bilan lisoniy munosabatda bo'ladi. Masalan, aka va uka, opa va singil, ota va bobo, ota va ona va h.k. bir necha so'zlar yaqin qarindoshlik jihatidan bir umumiy semantik doiraga mansubdir. Lug'aviy juftlardan biri shu juftlikka mansub boshqa lug'aviy birlik bilan xotirada assotsiativ bog'lilikka ega. Shuningdek, aka va uka, opa va singil, ota va bobo, ota va ona leksemalari biri boshqasiga nisbatan ekvonim sanalishidan tashqari, giperonim xarakteridagi oila leksemasiga nisbatan giponimlar hamdir. Bu dalillar ekvonim maqomida rasmiylashgan lug'aviy birliklarning ayni o'rinda giponimlik maqomida ham rasman ish ko'rishiga ishonchli ishora. Demak, ekvonim lug'aviy sathda giperonim maqomidagi lug'aviy birlikka tur ma'nosini anglatishi jihatidan semantik tobe bo'lgan lug'aviy-lisoniy birliklardir. Tur ma'nosidagi lug'aviy birlikning jins ma'nosini bildiruvchi giperonim xarakteridagi lug'aviy birlikka nisbatan tur ma'nosidagi tobe lug'aviy birlik ekanligi xususiyatiga ko'ra, ekvonimlar giponimlar bilan bir lisoniy manbada tutashadi, ularga tenglashadi. Biroq bu tutashuv natijasidagi tenglik ekvonim va ekvonimiya hodisalari bilan giponim va giponimiya hodisalari munosabatida amal qiluvchi lisoniy farqlarga chek qo'ya olmaydi: nechog'lik o'xshash va qorishiq bo'lmasin, ekvonim va ekvonimiya hodisalari giponim va giponimiya hodisalaridan farq qiladi. Bu farq, eng avvalo, lug'aviy birliklar semantik ko'lamida amal qiluvchi ma'nolar ierarxiyasi bilan bog'lanadi. Lisoniy (lug'aviy) birliklar semantik ko'lamidagi ierarxiya dialektikaning inkorni inkor qonuniyatiga asoslangan bo'lib, unda muayyan bosqichdagi ma'no va vazifa o'rni ayni shu semantik

silsilaga qarashli navbatdagi ma'no va vazifa o'rni bilan almashinib boradi: giponim maqomidagi lisoniy birlik giperonim maqomidagi lisoniy birlikka aylanadi. Masalan, qoramol, ot, qo'y va b. uy hayvonlari lisoniy birligiga semantik jihatdan tobe lug'aviy birliklardir. Negaki, qoramol, ot, qo'y uy hayvonlaridir. Ayni shu bosqichda "uy hayvoni" giperonim, qoramol, ot, qo'y leksemalari esa, "uy hayvoni"ga nisbatan giponimlardir. Ayni shu semantik bosqichda giponim sanalgan ot, qoramol, qo'y leksemalarining ma'nosi ayg'ir, biya, toy (ot), buqa, novvos, g'unajin, sigir, buzoq (qoramol), qo'chqor, sovliq, to'xli (qo'y) singari leksemalarda ham o'z ifodasiga ega. Bu bosqichda ayg'ir, biya, toy "ot" leksemasiga; buqa, novvos, g'unajin, sigir, buzoq "qoramol" leksemasiga; qo'chqor, sovliq, to'xli "qo'y" leksemasiga nisbatan e k v o n i m l a r ham hisoblanadi. Seziladiki, e k v o n i m l a r giponim va giperonim ierarxiyasida so'nggi, yakunlovchi semantik bosqichdir. Ana shu bosqich nuqtai nazaridan, ekvonim maqomidagi lisoniy birlik giponim maqomidagi lisoniy birlik bilan bir lisoniy manbada tutashadi, ya'ni ayni bir lisoniy birlik ham giponim, ham ekvonim sanaladi. M.V.Nikitin e'tirofiga ko'ra, bir giperonimga semantik jihatdan tobelanuvchi giponimlar biri boshqasiga nisbatan ekvonimlar sanaladi. Ekvonimiya esa, ekvonimlar munosabatidan yuzaga chiquvchi semantik aloqalardir [8].

Umumxalq leksikasining semantik va funktsional sathi bilan bog'liq bu xususiyatlar terminologik tizim lisoniy birliklari semantik va funktsional sathi uchun ham xosdir. Negaki, terminologik leksika, iste'mol ko'lamini hisobga olmaganda, umumxalq leksikadan lisoniy jihatdan farq qilmaydi. Terminologik leksikaning ham, umumxalq leksikasining ham asosiy vazifasi atashdir, ya'ni nominativlikdir. Farqi shundaki, umumxalq leksikasi obyektiv olamning barchaga mushtarak ma'lum va tanish bo'lgan narsa-hodisalari va ularning xususiyatlarini nomlasa, terminologik leksika muayyan etnik jamoaning kasb-korda farq qiluvchi ayrim guruhlariga mushtarak ma'lum va tanish bo'lgan narsa-hodisalar va ularning xususiyatlarini nomlaydi. Shuningdek, umumxalq leksikasiga tegishli lisoniy birliklar (odatda, leksemalar, ya'ni so'zlar) shu lisoniy birliklar ma'nosi asoslangan denotatlarni nomlasa, terminologik leksikaga mansub lisoniy birliklar (bular so'z, ya'ni leksema hamda oddiy va murakkab so'z birikmalari bo'lishi mumkin) muayyan bir mavhum xarakterdagi denotatlarni nomlaydi. Yana aniqroq aytganda, umumxalq leksikasiga mansub lisoniy birliklar ma'nolar nomi hisoblansa, terminologik leksikaga mansub lisoniy birliklar tushunchalar nomidir.

Ekvonim va ekvonimiya hodisalarining terminologik tizimga, masalan, tilshunoslik atamaları tizimiga, xos amali masalasiga to'xtaydigan bo'lsak, eng avvalo, shu narsa muhimki, tilning har bir sath lisoniy birliklari, yuqorida ham aytilganidek, muayyan mikro-, medio- va makroqurilmalar doirasida amal qiladi. Tilshunoslikning har bir sohasiga xos lisoniy birliklar (terminlar) majmuasi va ularning tagtizimlari o'ziga xos mavzuiy guruh va lug'aviy-mazmuniy maydonlar maqomida terminologik tizimning makroqurilmalari tavsifida bo'lsa, shu guruhlar doirasida shakldoshlik, vazifadoshlik, ma'nodoshlik jihatlari bilan o'zaro munosabatda bo'lgan lisoniy birliklar mazkur makroqurilmalarni tashkil etuvchi medio- va mikroqurilmalar tavsifida bo'ladi. Masalan, tilning fonetika yoxud fonologiya sathida uning asosiy birligi fonema yoxud tovush sanaladi. Ayni o'rinda fonema yoxud tovush terminlari lisoniy jins ma'nosini ifodalashi jihatidan g i p e r o n i m maqomidagi lug'aviy birlik sifatida dastlab unli fonema va

undosh fonema atamalari bilan nomlanuvchi g i p o n i m l a r n i o‘z ichiga oladi. Giponimlar maqomidagi unli fonema, undosh fonema atamalari esa, biri boshqasiga nisbatan ekvonimlar hamdir. Yoki tilning ayni shu sathida “b o‘ g‘ i n” atamasi bilan nomlanuvchi tushuncha ham mavjud. “Bo‘g‘in” lisoniy jins ma’nosidagi atama sanaladi. Bu atama anglatgan tushunchaning “ochiq bo‘g‘in” va “yopiq bo‘g‘in” terminlari bilan ataluvchi funktsional-semantik turlari mavjud. Bu keyingi ikki atama (ochiq bo‘g‘in, yopiq bo‘g‘in) giperonim tavsifidagi “bo‘g‘in” atamasiga nisbatan ham giponim, ham ekvonim maqomida tobelanuvchi lisoniy birliklardir.

Xulosa va takliflar. Giponim va giponimik munosabatlar tilning har bir sathi lisoniy birliklari tizimida ish ko‘radi. Shunisi muhimki, giponim va giponimik munosabat hodisasi bilan bog‘liq ekvonim va ekvonimiya munosabatlari til sathlari birliklari tizimida ayrim o‘ziga xos xususiyatlar bilan farq qiladi. Bulardan tashqari, terminologik tizimda, umumxalq leksik tizimidan farq qilgan holda, ekvonim maqomidagi lisoniy birliklar doirasida ham ierarxiya jarayoni mavjud. Masalan, “undosh fonema//tovush” atamasi “fonema//tovush” atamasining giponim-ekvonimidir. “Jarangli fonema//tovush”, “jarangsiz fonema//tovush” atamalari esa, “undosh fonema//tovush” atamasining funktsional-semantik turlari sifatida ekvonim hisoblanadi. Bunday muhim lisoniy jarayonlar tilning barcha sath hodisalarida mavjud. Shu bois bu murakkab lisoniy hodisa tilning har bir sathiga nisbatan yirikroq rejalarda alohida-alohida o‘rganilishi zarur.

ADABIYOTLAR:

1. Абдуалиева З.У. Гипонимо-эквиномические отношения в системе зоонимов русского и узбекского языков. – Хужанд, 2014. – 156 с.
2. Berdialiyev A., Ermatov I. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya). Universitet va pedagogika oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek tili va adabiyoti bakalavri fakultetlari talabalari uchun darslik. – Toshkent, Turon-Iqbol, – 2021. 204-b.
3. Бегматов Э. Хозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент, 1985. – 122 б.
4. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – T.: Fan, 2013. – 144 b.
5. Нейматов Х., Бегматов Э., Расулов Р. ва б. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. (Систем лексикология тезислари) ЎТА, 1989, №6.
6. Нурмонов А. Лисоний белги хусусиятлари ҳақида. – Андижон. 1992. – 126 б.
7. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т., “Ўқитувчи” нашриёти, 1995. – 128 б.
8. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – Москва: Высшая школа, 1988. – 215 с.
9. Орифжонова Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия. Номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1996. –21 б.
10. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент, 1989. – 121 б.

11. Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке. АКД. – Тошкент, 1990. – 25 с.
12. Сафарова Р. Лексик семантик муносабатнинг турлари. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 48 б.
13. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент, 2015. – 44 б.
14. Чейф У.Л. Значение и структуры языка. – Москва, 1975. – 325 с.
15. Қиличев Б. Ўзбек тилида партонимия. Филол. фан. номз. дисс.... автореф. – Тошкент, 1997. – 21 б.
16. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. 168 б.

TILNING TOVUSH SISTEMASINI O‘RGANISH TIRIXIGA DOIR

Nurmanov Furqat Ismoilovich,
*Navoiy davlat pedagogika instituti,
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi*

Annotatsiya: Maqolada til va uning fonetik-fonologik tizimi tahlili yuzasidan dunyo va o‘zbek tilshunosligidagi ilmiy qarashlar qiyoslanib, tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: fonetika, fonologiya, tovush, harf, fonema, so‘z, akustika.

Аннотация: В статье сопоставляются и анализируются научные взгляды мировой и узбекской лингвистики на анализ языка и его фонетико-фонологической системы.

Ключевые слова: фонетика, фонология, звук, буква, фонема, слово, акустика.

Abstract: The article compares and analyzes the scientific views of world and Uzbek linguistics on the analysis of the language and its phonetic and phonological system.

Keywords: phonetics, phonology, sound, letter, phoneme, word, acoustics.

Kirish. Har qanday til va uni o‘rganish shu tilning fonetik tizimini o‘rganishdan boshlanadi. Tilshunoslik fani o‘rganilish tarixiga nazar solinsa, avvalo, bu fanning tadqiqida fonetika bo‘limi birinchi va asosiy o‘rinni egallaydi. Chunki tovush, urg‘u va ohangsiz bo‘g‘in, so‘z, so‘z birikmasi va gap bo‘lmaydi. Shu tufayli fonetikaga leksika, morfologiya, sintaksis va stilistika bilan bog‘liq til bosqichi deb qaraladi.

Fonetikaga oid aksar adabiyotlarda tovushlarning fiziologik tomoniga ko‘proq e‘tibor qaratiladi. Nutq tovushlarining ma‘no farqlash tomoni uning asosiy lingvistik belgisi sanaladi. Til fonetikasining dastlabki tadqiqida nutq tovushlarining bu jihatiga yetarlicha e‘tibor qaratildi. XIX asrda fonema nazariyasiga asos solingandan so‘ng, so‘z ma‘no qirrasining farqlash va ajratishga xizmat qiladigan ushbu fonologik birlik alohida o‘rganila boshladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarda fonema tilning eng kichik ma‘no farqlovchi birligi ekanligi haqidagi dastlabki ilmiy qarash I.A.Boduen de Kurtenega mansubligi uqtiriladi. Lekin bungacha Sharq tilshunosligida garchi fonema termini bilan nomlanmagan bo‘lsa ham, lekin ma‘no farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik tovush tipi haqidagi tushuncha mavjud edi. Hind tilshunoslari, turkiyshunoslar bu tushunchaga alohida ahamiyat berganlar. Xususan, Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiy Zahiriddin Muhammad Boburlar tovushning ma‘no farqlari tomoniga katta ahamiyat berganlar [1].

Tilshunoslikda fonema haqidagi ta'limotning ilmiy asoslanishi bilan fonema va tovush, tovush va harflar o'rtasidagi farq aniq oydinlashtirildi va tovushlar, keyinchalik bo'g'in, urg'u va intonatsiyaning tildagi funksional tomonlari o'rganila boshladi.

"Fonema" atamasi va tushunchasining asoschisi I.A.Boduen de Kurtene bo'lsa, bu nazariya tadqiqi uning shogirdi N.V.Krushevskiy, fransuz olimi P.Passy, ingliz tilshunosi G.Suit, shveysariyalik mashhur tilshunos F.de Sossyur va rus olimi P.Uslarning nomlari bilan bog'liq [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Fonologiya termini tilshunoslikda XIX asr oxirida nutq tovushlarining akustik-artikulyatsion tomonidan funksional tomonini farqlash ehtiyoji natijasida paydo bo'ldi. Fonologiya termini tilshunoslikda qat'iy o'rin olgan bo'lsa ham, lekin ko'p hollarda fonetikadan aniq farqlanmaydi, ba'zan ular bir-biri bilan aralashtiriladi. Ayrim hollarda esa ikkisinin o'rganish ob'ekti aralashtiriladi. Masalan, tilshunoslarning ko'pchiligi fonologiya deganda, nutq tovushlarining funksional tomonini tushunsalar, ayrimlari artikulyatsion-akustik tomonini tushunadilar.

N.S.Trubetskoyning fikricha, fonetikaning o'rganish ob'ekti bo'lgan tovush ko'p miqdordagi akustik va artikulyatsion belgilarga ega bo'ladi va ularning barchasi fonetika uchun muhim sanaladi. Chunki ularning hammasi e'tiborga olingan holdagina, u yoki bu tovushning talaffuzi haqida to'g'ri javob berishga imkon beradi.

Hozirgi tilshunoslikda fonema nazariyasi I.A.Boduen de Kurtene va uning shogirdlari nomi bilan bog'lanadi. Fonologiyaning tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ajralib chiqishida va fonemani tovushdan (fonema variantidan) ajratish mezonlarini belgilashda N.S.Trubetskoyning xizmatlari e'tirof etiladi.

Tahlil va natijalar. Har bir nazariya jamiyat hayotining konkret davrida mavjud bo'lgan bilimlar, faktlar va xususiyatlarni umumlashtirish, sistemalashtirish doirasi bilan cheklangan bo'ladi. Insoniyatning bilim doirasi kengaygan va chuqurlashgan sari eski nazariyalar yangi kashf etilgan qonuniyatlar, yangi topilgan fakt va xususiyatlarni tushuntirib bera olmaydi va yangi nazariyalarga o'rin bo'shatib beradi. Demak, nazariyalar qotib kolgan, o'zgaras sistemalar emas, ular tadrijiy ravishda o'zgartirilib, boyitib boriladi. Masalan, tilshunoslik tarixida harf bilan uning tovush referentini bir hodisadek tasavvur qilish keng tarqalgan edi [3]. Buni taniqli tilshunos Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari tarjimasida ham kuzatish mumkin.

O'zbek tili fonologiyasiga oid tadqiqotlarda olimlar Alisher Navoiyning umumlashgan tovush tipini juda yaxshi farqlagani haqida ma'lumot beradilar. Darhaqiqat, Navoiy o'zbek (turk) tilidagi tovush tiplarini so'z tarkibida ma'no farqlash xususiyatiga qarab ajratadi. Bu usul hozirgi tilshunoslikda fonologiya ilmida fonemalarni ajratishning eng ishonchli usuli sifatida keng qo'llanilmoqda. Ammo tilshunoslikda bu usul Alisher Navoiy nomi bilan emas, balki N.S.Trubetskoy nomi bilan bog'langan.

Professor E.Umarov maqolasida A.Navoiy fonemani qanday aniqlagani haqida shunday yozadi [4]: "Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn"dagi to'rtta *o't* va to'rtta *to'r* so'zlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, shoir bu so'zlarni ular tarkibidagi *o'* ning uzun-qisqalik darajasi bo'yicha joylashtirgan. Mazkur darajalanish **daqiq** va **ariq** terminlari orqali ko'rsatilgan. Demak, mumtoz o'zbek tilidagi unilarning fonematik xususiyati darajalanish metodi orqali ko'rsatilgan.

Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn”da *to‘r* so‘zida bir- biridan uzun-qisqalikda farqlanuvchi to‘rtta *o‘* fonemasi haqida shunday yozadi: “*to‘r* ki, domdur, yana *to‘r* ki, andin daqiqroqdur: qush o‘lturur yig‘ochdur va *to‘r* ki, uying to‘ridur va *to‘rki*, barchadin ariqdur: to‘rlug‘ni yo eshikni to‘rmak uydu”» [5].

Ushbu misolda birinchi *to‘r* da cho‘ziq *o‘*; ikkinchi *to‘r* da birinchidan qisqaroq *o‘*; uchinchi *to‘r* da ikkinchisiga nisbatan qisqa *o‘*; to‘rtinchi *to‘r*da hammasidan qisqa *o‘* ishlatilgani haqida ma’lumot berilgan.

Bu so‘zlarda chindan-da cho‘ziq *o‘*: ishlatilganini Mahmud Koshg‘ariy devonidan ham bilish mumkin. Olim cho‘ziq *o‘*: fonemalarini *shamma* va *ishbo‘* terminlari orqali ko‘rsatgan:

- *to‘r*- *shamma*: bilan –uyning to‘ri;
- *to‘r* - *ishbo‘*: bilan - baliq va qush tutadigan asbob [6].

Shoir *o‘t* so‘zi misolida ham bir-biridan uzun-qisqalikda farqlanuvchi to‘rtta *o‘* fonemasi haqida ma’lumot berib shunday yozadi: “*o‘t* ki shay‘i muhrik (kuydiruvchi narsa)dur va *o‘t* murur (yur) ma’nisi bila va *o‘t* muqammirg‘a burd jihatdin amr (qimorda yut) va *o‘t* ki baridin oriql harakatdur, kallani o‘tg‘a tutup, tukin aritur ma’nidadur”[7].

Bu misolda ham to‘rtta *o‘* ning fonematik xususiyati darajalanish metodi orqali ko‘rsatilgan.

Demak, Alisher Navoiy Ovroqpa olimlaridan salkam olti yuz yil ilgari unilarning fonematik xususiyatini darajalanish metodi orqali ko‘rsatgan. Allomaning XV asrdayoq harf bilan tovush boshqa-boshqa hodisalar ekanligini, tovushlarning so‘zlarni moddiy jihatdan shakllantirish va farqlash vazifalari borligini g‘arb tilshunoslaridan ancha oldin farqlaganligidan dalolatdir.

Zahiriddin Bobur “Boburnoma”sida: “So‘ngra ma’lum bo‘ldikim, turki lafzida mahal iqtizosi bila to va dol, yana g‘ayn va qof va kof bir-birlari bila mubaddal bo‘lurlar emish” [8]. Ko‘rinadiki, Zahiriddin Bobur tilning tovush materiyasi va strukturasi bilan bog‘liq bo‘lgan fonema, oppozitsiya va pozitsiya hodisalarini o‘z vaqtida payqagan, ularni izohlashga, tushuntirishga harakat qilgan.

Xulosa va takliflar. Demak, tilshunoslikki oid tadqiqotlarda ko‘rsatilganidek, nutq tovushlarining sifat va miqdor belgilari, tovush va harfning farqli jihatlari XIX asrga kelib emas, o‘zbek tilshunosligida ancha oldin aniqlangan. Fonema atamasi ishlatilmagan bo‘lsa-da, tovushlarning ma’no farqlash xususiyati mavjud ekanligiga ishora qilingan.

ADABIYOTLAR

1. Nurmonov A. Sistem tilshunoslik asoslari. – Andijon, 2007.
2. Леонтьев А.А. Возникновение понятия фонемы (обзор отечественной и зарубежной литературы). Проблемы фонологии и морфонологии. Обзоры. – Москва, 1975.
3. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – Москва: Наука, 1975.
4. Умаров Э. “Алишер Навоий фонемани қандай аниқлаган?”. Лингвист (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент: Akademnashr, 2012.

5. Алишер Навоий. Ўн беш томлик. – Тошкент, 1967.
6. Махмуд Кашгари. Диван луғат турк. – Алматы, 2005.
7. Алишер Навоий. Ўн беш томлик. – Тошкент, 1967.
Бобурнома // Бобур. Асарлар. Уч жилдлик, 2-жилд. – Тошкент: 1965.

O‘ZBEK VA OZARBAYJON TILIDA O‘RIN-PAYT MA‘NOSINI IFODALOVCHI DIALEKTAL LEKSEMALARNING LEKSIK QATLAMI

Norova Gulsanam Maxsutovna,
Navoiy davlat pedagogika instituti,
O‘zbek tilshunosligi kafedراس
katta o‘qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tushunchasi bo‘lib, qiyosiy tilshunoslik, komparativistika – tilshunoslikning qarindosh tillarni, ya’ni genetik jihatdan o‘zaro bog‘liq tillarni o‘rganuvchi, ular o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlovchi hamda ularning zamon va makon bo‘yicha tadrijiy taraqqiyotini tavsiflovchi soha hisoblanadi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik til oilalarining, shu tizimlardagi ayrim tillar va elementlarning kelib chiqishini aniqlash, jumladan, tillar o‘rtasidagi genetik qarindoshlikni – ularning yagona bir manba (bobo til)dan kelib chiqqanligini aniqlash (tillarning genealogik tasnifi) bilan shug‘illanadi.

Kalit so‘zlar. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, komparativistika, zamon va makon, fonetika, morfologiya, sintaksis, leksika, frazeologiya.

Аннотация. Сравнительно-историческое языкознание в лингвистике – понятие, относящееся к сравнительному языкознанию, компаративистике-отрасли языкознания, изучающей родственные языки, т. е. генетически родственные языки, определяющие отношения между ними, а также характеризующие их теоретическое развитие во времени и пространстве. Также сравнительно-историческая лингвистика занимается выявлением происхождения языковых семей, отдельных языков и элементов в этих системах, в том числе выявлением генетического родства между языками – их происхождения из единого источника (праязыка) (генеалогическая классификация языков).

Ключевые слова: Сравнительно-историческое языкознание, компаративистика, время и пространство, фонетика, морфология, синтаксис, лексика, фразеология.

Abstract. Comparative-historical linguistics in linguistics is a concept related to comparative linguistics, comparative linguistics is a branch of linguistics that studies related languages, i.e. genetically related languages that determine the relationship between them, as well as characterize their theoretical development in time and space. Comparative-historical linguistics also deals with the identification of the origin of language families, individual languages and elements in these systems, including the identification of genetic kinship between languages – their origin from a single source (proto-language) (genealogical classification of languages).

Keywords: Comparative historical linguistics, comparative studies, time and space, phonetics, morphology, syntax, vocabulary, phraseology.

Kirish. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tillar tarixini qayta tiklash (rekonstruksiya qilish)da asosiy tadqiqot vositasi sifatida qiyosiy-tarixiy metoddan foydalanadi. Tadqiqotning eng umumiy shakli – avvalo fonetikani qamrab oladigan qiyosiy-tarixiy grammatikalar va leksikani namoyon etuvchi etimologik lug‘atlar tuzishdan iborat. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tavsifiy yoki sinxronik tilshunoslik, me’yoriy va umumiy tilshunoslikka qarshi turib, ularni inkor etadi, shu bilan birga, u bir qancha masalalarda tavsifiy tilshunoslik bilan ham, umumiy tilshunoslik bilan ham o‘zaro aloqada, bog‘liqliqda bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola mazmunini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, differensial-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikda qo‘llanuvchi qiyosiy-tarixiy metodning asosiy tadqiqot usullari quyidagilardir:

1) tashqi (qiyosiy) rekonstruksiya (tor ma’nodagi qiyosiy-tarixiy metod) – qarindosh tillardagi genetik jihatdan teng, o‘xshash so‘z va morfemalarni qidirib topish hamda bobo tildagi izchil tovush o‘zgarishlarining qarindosh tillardagi natijalarini aniqlash, bobo tilning taxminiy-faraziy modelini yaratish va keyinchalik undan kelib chiqqan avlod tillarning aniq morfemalarini tiklash qoidalarini tuzish, taqqoslanayotgan tillar o‘rtasidagi mosliklar tizimini (fonetika, morfologiya, sintaksis, leksika, frazeologiyada) aniqlash va shu asosda tillarning qarindoshligini belgilash;

2) ichki rekonstruksiya – ayrim olingan bir til tizimida ushbu til tarixining ancha ilk bosqichlarida ba’zi bir elementlarning mavjud bo‘lganligi haqida aniq guvohlik beruvchi hodisalar va o‘zaro munosabatlarni aniqlash, ayrim bir tildagi eng qadimiy shakllar bilan eng yangi shakllarni o‘zaro taqqoslashdan iborat;

3) o‘zlashma (rekonstruksiya qilinayotgan tillarga o‘zlashgan yoki shu tillardan boshqa tillarga o‘zlashtirilgan) so‘zlar tahlilidan ma’lumotlar chiqarib olish;

4) toponimika materiallaridan ma’lumotlar chiqarib olish.

Tahlil va natijalar. Amalga oshirilgan rekonstruksiya til tizimining barcha tomonlarini ya’ni fonologiya, morfonologiya, morfologiya, leksika, qisman sintaksisni qamrab oladi. Biroq ushbu rekonstruksiyalarni tarixan aniq bir bobo til bilan bevosita tenglashtirib bo‘lmaydi, ular tarixiy haqiqat bo‘lmish bobo til haqidagi mavjud ma’lumotlarni modellashtiradi, xolos. Ushbu ma’lumotlar ba’zi obyektiv sabablarga ko‘ra barcha avlod tillarda yo‘qolib ketgan morfemalar hamda fonemaviy ziddiyatlarni aniq rekonstruksiya qilish imkoniyati yo‘qligidan, muqarrar ravishda to‘liq, mukammal bo‘la olmaydi.

Tillarni tarixiy taraqqiyotsiz qiyoslash, tarixiy qiyoslashdan farqli ravishda, qarindosh va noqarindosh tillarni chog‘ishtirish deb atalib, u avvaldan Yevropaning antik davrida (yunon va lotin tillarini chog‘ishtirish), qadimiy Hindistonda (sankrit bilan prakritlarni – o‘rta hind tillarni chog‘ishtirish), 11-12-asrlar Sharq tilshunosligida (M.Koshg‘ariy va M.Zamaxshariy lug‘atlarida qarindosh va noqarindosh tillar lug‘aviy birliklarning chog‘ishtirilishi) mavjud bo‘lgan. Chog‘ishtirma tilshunoslik 17-18-asrlarda Yevropadagi va dunyoning boshqa mintaqalaridagi turli-tuman qarindosh tillar bo‘yicha tadqiqot materiallarining to‘plana borishi bilan yanada rivojlanadi hamda Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning paydo bo‘lishiga zamin hozirlaydi.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning, eng avvalo, uning mag'zi bo'lmish qiyosiy-tarixiy grammatikaning paydo bo'lishini odatda 18-asr oxirida yevropalik tilshunoslarning sanskrit bilan tanishuvlariga bog'liq deb hisoblaydilar. Nemis olimi F.Shlegelning "Hindlarning tili va donoligi" (1808) asari, ingliz olimi U. Jounzning sanskrit bilan "klassik tillar" (yunon va lotin) orasida qarindoshlik borligi haqidagi fikrlari bunga misol bo'ladi. Lekin Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka asos soluvchi asarlar 19-asrning 1-choragida maydonga keldi. Nemis tilshunosi F.Boppning "Sanskrit tilining tuslanish tizimi haqida va uni yunon, lotin, fors va german tillaridagi tuslanish tizimiga qiyoslash" (1816) va 3 jildli "Sanskrit, zand (avesto), arman, yunon-lotin, litva, eski slavyan, got va nemis tillarining qiyosiy grammatikasi" (1833-52) asarlari hamda daniyalik olim R.K.Raskning "Qadimiy shimol tili sohasidagi tadqiqot yoki island tilining kelib chiqishi" (1818) asari qiyosiy tilshunoslik sohasidagi dastlabki jiddiy tadqiqotlardir.

Shuni aytish kerakki, F.Bopp va R.K.Rask bir-birlarining tadqiqotlaridan bexabar holda, mustaqil ravishda qiyosiy tilshunoslikka asos soladilar. Nemis tilshunosi Ya.Grimm esa o'zining 4 jildli "Nemis grammatikasi" (1819-37) va 2 jildli "Nemis tili tarixi" (1848) asarlari bilan Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka ma'lum bir hissa qo'shib, tilshunoslik metodologiyasiga tarixiylik tushunchasini kiritadi. Rus tilshunosi A.X. Vostokov o'zining "Slavyan tili haqida mulohazalar" (1820), 2 jildli "Cherkovslavyan tili lug'ati" (1858-61) bilan, chex tilshunosi yil Dobrovskiy esa "Qadimiy slavyan tili grammatikasi" (1822) kabi asarlari bilan qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning slavyanshunoslik tarmog'ini asoslab, uni rivojlantirdilar. Shunday qilib, F.Bopp, R.K.Rask, Ya.Grimm, A.X.Vostokovlar qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va bu tilshunoslikning ilmiy tekshirish metodi bo'lgan qiyosiy-tarixiy metodiga asos soldilar. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik 19-asr oxiri 20-asr boshlarida, asosan, Germaniya, Avstro-Vengriya va Skandinaviya mamlakatlarida rivojlangan bo'lsa, keyingi paytlarda bu tilshunoslik Rossiya, AQSH, G'arbiy Yevropa, Finlyandiya, Shvetsiya, Vengriya, Yaponiya, Hindiston va boshqa mamlakatlarda ham taraqqiy etdi.

Turkiyzabon davlatlarda ham qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka qiziqish yildan yilga kuchayib bormoqda, qarindosh va noqarindosh tillarni o'zaro qiyosiy o'rganishga, lug'aviy, morfologik birliklarning tarixiy shakllarini aniqlashga e'tibor berilmoqda. Xususan, O'zbekistonda o'zbek-qoraqalpoq, o'zbek-turkman, o'zbek-qozoq, o'zbek-tojik, o'zbek-ozarboyjon tillarini qiyosiy o'rganish bo'yicha muayyan izlanishlar olib borilgan.

Shuningdek, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikni turkiy tillar kesimida o'rganib, tahlil qilib borar ekanmiz, bevosita tarixiy leksik qatlamida tutash bo'lgan jihatlarini ko'rishimiz mumkin. chunonchi o'zbek tilida qo'llanilgan so'zlar aynan ozarboyjon tilida ham o'ziga xos qo'llanilganini bir qancha manbalarda o'z isbotini topgan. Deylik, o'zbek shevasining go'zal namunalardan bo'lgan Xorazm shevasidagi uchak-tom (**tom**), sarshahar (**şəhəri**), qora-qo'yxona (**qoyun baği**), so'qmoq-kichik yo'l (**kiçik yol**), talak-ombor (**anbar**), artang-ertaga (**sabah**), axsham-kecha (**dünən**), tunugun-bir necha kun oldin (**bir neçə gün əvvəl**), otiz-dala (**aparmaq**), geja-tunda (**ildən**), ichan-ichkari taraf (**daxili tərəf**), solma-ariq (**xəndək**), dollan-katta uy (**böyük ev**), yolyon-ko'cha (**küçə**), mush-burchak (**künc**), oron-molxona (**anbar**), deshan-tashqari (**istisna olmaqla**) kabi so'zlar bevosita ozarboyjon tilida ham qo'llanilgan.

U so‘qmoq bo‘ylab ketar ekan, ortidan qo‘l silkib qolgan onasi ko‘z oldidan ketmasdi. “Sog‘inch” hikoya Obid Qo‘ldosh

O, cıgırla gedəndə anası onun arxasından əl yellədi. Obid Koldoşun “İtkin” hekayəsi

“Yoqtu”

Xorazm shevasida ushbu so‘z **“yorug”** ma‘nosini ifodalaydi. Mumtoz adabiyot namunalarida ham undan keng foydalanilgan. Masalan:

Iki yoqtu guhar olamga bergan,
Muhabbat ganjini odamg‘a bergan.

(**“Muhabbatnoma”dan**)

İki Yaktu Guhar verdi dünyaya,
O, insana eşq xəzinəsini verdi.

(**“Sevgi”dən**)

“Dig‘iriq”

Ushbu so‘z vohaning asosan Urganch, Xiva, Xonqa tumanlarida **“tor ko‘cha”**, **“jin ko‘cha”**, **“boshi berk ko‘cha”** ma‘nolarida keladi. Masalan: “Dig‘iriqdan u yog‘iga yo‘l yo‘q edi”, **“Dəyirmandan o yağa yol yox idi”**.

Secha

Asosan o‘g‘uz shevasiga xos bo‘lib, **“chumchuq”** ma‘nosida keladi. Vohaning Urganch, Xonqa, Xiva, Yangiariq, Qo‘shko‘pir tumanlarida bu so‘z keng qo‘llaniladi. Masalan: “Bola qo‘liga tosh olib ulgurmay, shoxdagi sechalar pir etib uchib ketdi”, – **Oğlan əlində daş götürə bilməyib, budaqlardan uzaqlaşdı.**

Uchak

Vohada bu so‘z **“tom”** ma‘nosida qo‘llaniladi. Gurlan, Yangibozor tumanlarida esa uning muqobili sifatida **“tambash”** so‘zidan foydalaniladi. Masalan: “Dovul og‘a somon tashlash uchun uchakka chiqdi”, **“Qasırğa ot atmaq üçün çıxdı”**.

Qarinja

Xorazm vohasida hozir ham qo‘llanib kelinadigan bu so‘z **“chumoli”** ma‘nosini ifodalaydi. Masalan: “U qo‘lida o‘rmlab ketayotgan qarinjani puflab tashladi”, **“O, əlində sürünən qocanı uçurdu”**.

Rabg‘uziyda “qarinja” – “qarinchqa” tarzida uchraydi:

“Qarinchqalarning ulug‘i oqsoq erdi”. (**“Qisasi Rabg‘uziy”dan**)

“Mədəciklərin ən böyüyü axsaq idi” (**Rəbquzi hekayəsindən**)

Payt otlari va ravishlarning matn shakllantirish imkoniyatlari

O‘zbek va Ozarboyjon tillarida vaqt ma‘noli so‘zlar matnda o‘zaro bog‘lanib bayon qilinayotgan voqea-hodisalarning oqimini (kontinumini), xronologik ketma-ketligini bildiradi. Narsa vaqt va makonda harakatlanar ekan, har bir matn turida vaqt kontinumi bo‘lish shart, matn turi, uslubi va muallifning maqsadiga qarab vaqt oqimi yorqin yoki xiraroq berilishi mumkin. Vaqt kontinumi yoki ko‘proq tarixiy-ilmiy, tarixiy-badiiy matn turlarida yorqin ifoda etiladi.

Matn komponentlari esa temporal so‘zlar zanjiri bilan bog‘lanadi. Vaqt ma‘noli leksemalar matnda gaplarni birlashtiruvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ular gaplarni mazmun va sintaktik jihatlardan bog‘lagan holda matn shakllantirish imkoniyatiga ega.

Tonggi g'ira-shirada shaharga tushib ketgan kelinini Solihabibi bu gal qandaydir umid va sabrsizlik bilan kutdi. Ammo kun o'tishi qiyin bo'ldi. Peshingacha hovlida qimirlab yurdi: O'g'iloy opa oldida g'ijanak bo'lib yotgan pomidorni tigovich qo'yib tiradi, bo'yi kelib tursin deb, ayvonga yaqin ekilgan bo'yrodek joydagi oshrayxonning tagini chopdi. Peshindan keyin qo'shnisining beqasam ko'rpachasini qavishga tushdi. Tovuqning qaqalagani eshitildi. Solihabibi beixtiyor hovliga nazar tashladi. Kun botdi. Nega kelindan darak yo'q. (O'.Umarbekov)

Solihabibi bu daf'a s'ahar tezd'an s'ahar'a ged'an g'alinini bir az umid va s'abirsizlikla g'ozladi. Amma g'un c'atin idi. G'unortaya kimi h'ay'atda g'azirdi: Og'iloy bacinin qaba'g'inda yatan pomidoru tavaya qoydu, b'oy'us'un dey'a, eyvanin yan'inda a'kilmi's' o's'rayxonun dibini k'asdi. G'unortadan sonra qon's'unun yor'gan'ini qat'lama'ga b'asladi. Bir toyuq tiqq'iltisi e's'idildi. Salih'abibi qeyri-ix'tiyari h'ay'at baxdi. G'un'a's' batdi. Niy'a g'alind'an a's'ar-alam'at yoxdur. (O. Umarbekov)

Ushbu matndagi voqealar rivoji muayyan vaqt ketma-ketligida, ya'ni “tong-peshingacha, peshindan keyin – kun botdi” izchilligida bayon qilinmoqda. Ko'rinib turibdiki, matn tarkibidagi gaplarning bog'lanib bir butunlik tashkil qilishda asosiy bog'lovchi vosita vaqt semantikali so'zlardir.

Payt otlari matndagi gaplarni kontakt va distant aloqalar bilan bog'laydi. Yonmayon so'zlarning o'zaro bog'lanishi kontakt, orasida boshqa gaplar mavjud bo'lgan gaplarning bog'lanishi distant (masofali) aloqa hisoblanadi.

Asr, yil, fasl, hafta, sutka (kun) soat, minut, sekund (**Asr, il, m'ovs'um, h'eft'a, g'un (g'un), saat, d'eqiq'a, saniy'a**) kabi. Leksemalar matndagi voqea-hodisalarning aniq vaqtni voqea-hodisalar orasidagi vaqt davomiyligini anglatadi.

1963-yilda badiiy adabiyot nashriyotiga o'tib to 1970-yilgacha muharrir bo'lim mudiri vazifalarida ishladim. Bu o'ng yil ichida mening yettita she'riy kitobim, Yesenin, Svetlovdan qilgan tarjimalari bosilib chiqdi. Xamsa nomliteatrda 1969-yilda “Oltin devor” komediyalar qo'yildi. (E.Vohidov)

1963-cu ild'a a'd'abiyat n'a's'riyyat'ina ko'c'd'im va 1970-ci il'a q'a'd'ar redaksiya s'ob'asinin m'udiri i's'l'ad'im. Bu on ild'a m'an'im yeddi s'eir kitobim, Yesenin va Svetlovun t'a'r'c'um'a'l'ari c'ap olundu. 1969-cu ild'a X'a'm's'a teatr'inda “Q'izil divar” komediyasi tama's'aya qoyuldu. (E.Vahidov)

Ushbu matn parchasida “1960-yil”, “1963-yil”, “1970-yil” “o'n yil” vaqt ma'noli lug'aviy birliklardan iborat so'z birikmalarining kontakt aloqasi orqali matn shakllangan. Vaqt semantikali leksemalarning matn shakllantirish imkoniyatlari ularning ma'no hajmiga bog'liq. Ko'p vaqt davomiyligini bildiruvchi leksemalarning matn shakllantirish imkoniyatlari katta bo'ladi, ya'ni ular ko'p vaqtda sodir bo'luvchi voqea-hodisalarni ifodalovchi ko'proq gaplarni biriktira oladi va aksincha vaqt o'lchov birliklaridan eng katta matn shakllantirish imkoniyatiga vaqt miqdori katta bo'lgan asr, yil so'zlarini keltirish mumkin.

Asr leksemasi asosida trilogiya; yil, oy, fasl, (**il, ay, m'ovs'um**), hafta leksemalari assida qissa: hafta, sutka, kun, tun, (**h'eft'a, g'und'uz, gec'a**), soat leksemalari mazmun asosida hikoya yaratish mumkin. Eng kichik vaqt hajmga ega on, lahza (**an**) leksemalari esa ikki yoki uch gap voqeligini bog'lay olishi mumkin xolos.

Matn shakllanishida yetakchilik qilayotgan soʻzning semantik qatlami muhim ahamiyatga ega. Yetakchi soʻz gaplarni bogʻlar ekan, ushbu bogʻlashuvlar yetakchi soʻzning asosiy va potensial semalari asosida roʻy beradi.

Qish chillasi avjida. Izgʻirinli yillar esadi. Qoʻl-oyoqlariga kishan solingan, kiyimlari yirtiq mahbuslar Samarqandning Registon maydonida sovuqdan qaltirab, shahar qozisining hukmini tinglaydilar. (P.Qodirov)

Qış tam sürətlə gedir. İllər sona çatır. Səmərqənd şəhərinin Registan meydanında alləri cırıq paltarlı qandallı məhbuslar soyuqdan titrəyir, şəhər hakiminin hökmünü dinləyirlər. (P.Qədirov)

Ushbu matnda "qish" soʻzi yetakchi boʻlib, 2-gap 1-gapga uning "sovuq" semasi yordamida bogʻlangan. Chunki "qish" semasida ham, "izgʻirin" semasida ham "sovuq" semasi mavjud. 3-gapda esa "soquv" semasi semema holida yuzaga chiqadi va mazkur gapni 1-gap bilan distant 2-gap bilan kontakt bogʻlaydi.

Vaqt maʼnoli leksemalarning matn shakllantirishda ikki xil holatni kuzatish mumkin. Birinchi holatda matn tarkibidagi barcha gaplar bevosita shu yetakchi soʻzga bogʻliq boʻladi. Boshqacha aytganda, ushbu soʻz barcha gaplar uchun umumiy boʻladi. Bunda matndagi temporal soʻzga bogʻlanayotgan hamma gaplar mazkur soʻz ishtirok etayotgan gapga nursimon bogʻlanadi.

Odatda yurtimizda bahor fevralning oʻrtalarida keladi va tabiat oʻzgacha tus ola boshlaydi. (1). Havolar ilib, dov-daraxtlar uygʻona boshlaydi (2). Qushlar uchib kelib, eski inlarini tuzatishga yoki yangisini qurishga tushadilar (3). Ariqlar zilol suvlarga toʻlib, atrof koʻm-koʻk maysazorga aylanadi (4) ("Atrofimizdagi olam") Ushbu matn parchasida 2,3,4-gaplar bevosita birinchi gapga bogʻlanib, uni izohlab kelmoqda.

Gaplar bir-biriga zanjirsimon aloqa usuli bilan bogʻlanishi mumkin. Bunda vaqt maʼnoli yetakchi leksema zanjirining boshlanishi boʻlib xizmat qiladi. Bu kabi matn turlarida kontakt aloqa amalda boʻladi:

Martning oʻrtalari edi. Birdan kunlar isib, togʻdagi gʻorlar erib ketdi. Bodomsoy tosha boshladi. Lekin sinoptiklar bu toshqin xavfli emas, kechga yaqin toʻxtaydi, deyishdi. Shunga qaramay baʼzi bir ehtiyot choralari koʻrildi. Ammo tongga yaqin Burxonovga Bodomsoy labidagi Selketdi qishlogʻini suv bosganini, uch-toʻrtta uyni suv olganini xabar qilishdi. Burxonov shu zahotiyoq yoʻlga tushdi (Oʻ.Umarbekov).

Martın ortalari idi. Birdən günlər isindi, dağdakı mağaralar əridi. Badam tükülməyə başladı. Lakin sinoptiklər bu selin təhlükəli olmadığını və axşam saatlarında dayanacağını bildiriblər. Buna baxmayaraq, bəzi ehtiyat tədbirləri görüldü. Amma səhər saatlarında Burxanova məlumat verilib ki, Bodomsoy sahilindəki Səlkətdi kəndi su altında qalıb, üç-dörd evi su basıb. Burxanov dərhal yola düşdü (Oʻ.Umarbəyov).

Ushbu matnda yetakchi soʻz boʻlib mart leksemasi kelmoqda. 1-gapdagi oy (mart) leksemasi 2-gapda kun leksemasi bilan aniqlanmoqda. Ushbu bogʻlanish oy leksemasining tarkibida "kun" semasining mavjudligi sababli amalga oshirilgan. 3-gapda esa kun leksemasi (kechga yaqin) sutka qismigacha aniqlanib, "kech" semasi ketma-ketlik asosida "tong"ga almashgan va 3-gap 5-gapni shu yoʻsinda bogʻlagan. 6-gapda "tong" leksemasi yanada kichik vaqt davomiyligi "shu zahoti" bilan aniqlanmoqda. Demak, ushbu matndagi vaqtning aniqlanishi quyidagilardir: (oy mart) – kun-hech

(kechga yaqin) – tong (tongga yaqin) – shu zahoti, **(mart ayi) - gün-heç vaxt (axşama yaxin) - səhər (sübhə yaxin) - dərhal.**

Xulosa va takliflar. Vaqt ma'noli leksemalar matnda bog'lovchi vazifasida kelar ekan, bog'lanayotgan so'zlarning sememalarida aynan sema bo'lishi ya'ni semaning sememaga aylanishi lozim. Mazkur aynanlik, sinonimiya, antonimiya, butun qism, turjins, darajalanish, sifatlash munosabatlari mavjud bo'ladi. Ushbu munosabatlar leksik takror, olmoshlar, sinonimlar, bir gap darajasida ma'nosi aniqlanmagan so'zlar, shundan beri, o'shandan so'ng, undan keyin kabi leksik-grammatik elementlar kabi vositalar yordamida shakllantiriladi. Shuningdek, vaqt ma'nosi denotatini voqelik sifatida tasdiqlash (atov gap) keyingi fikr yoki tavsifning temporal tema sifatida avval tasdiq yo'li bilan berish (Bahor! Fasllar kelinchagi...) kabi kommunikativ ehtiyojlar ham matn shakllantiruvchi omillardandir. Vaqt ma'noli so'zlar matn shakllantirish va uning yaxlitligini ta'minlashda temporal maydonning boshqa birliklari bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarda oldinga, orqaga, o'ngga va chapga qarab qo'llangan fazo mazmunli so'zlarning semantikasi // – Boku: Ozarbayjon Davlat Pedagogika Universiteti, 2016.
2. Kosmos tushunchasining lingvistik ifodalarining boyligi va xilma-xilligi // – Boku: Til va adabiyot, Boku davlat universiteti, 2017.
3. O'rxon-Yenisey yodgorliklarida fazo tushunchasining lingvistik ifodalari // – Boku: Ozarbayjon tili va adabiyotini o'qitish (ilmiy-metodik jurnal), 2017. No 1(251), 66-70-betlar.
4. Rajabli, A.A. Goyturk tili morfologiyasi/ A. Rajabli, ilmiy tahrir N. Jafarov. – Boku: BDU, 2002.
5. Shukurli, A.C. Qadimgi turk yozma yodgorliklari tili ADPU va pedagogika institutlari uchun darslik. A.Shukurli. – Boku: Maarif, 1993.
6. Odilov M. Qiziqarli tilshunoslik. – Boku: Fan va ta'lim, 2014, 324 va boshqalar.
7. Ag'ayeva I. Badiiy va ilmiy uslub. – Boku: Ma'rifat, 1988.
8. Oxundov A.A. Til va uslub masalalari. – Boku: Yoshlar, 1970.
9. Ozarbayjon tildan tushuntirish lug'at (tahrir: prof. A.Oxundov), 3 jildda. II asr, Boku: Chirag, 1999.
10. Hojiyev A. O'zbek tilida so'z yasalishi. – Toshkent, 2007.
11. Usmonov S. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent, 1972.

TRANSPOZITSIYA NATIJASIDA YUZAGA KELADIGAN EPITETLAR

Dinara Islamova,
*Samarqand davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori(PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilning ifoda-tasviriy vositalaridan biri hisoblanadigan epitet, uning she'riy matnda transpozitsiya hodisasi natijasida yuzaga kelishi Usmon Azimning "Yurak" she'riy to'plamidan olingan misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: epitet, she'riy matn, transpozitsiya, izohlovchi, sifatlash, belgi, emotsional-ekspressivlik, estetik qiymat.

Аннотация. В данной статье анализируется эпитет, считающийся одним из выразительно-изобразительных средств языка, его возникновение в поэтическом тексте в результате явления транспозиции на основе примеров из сборника стихов Усмана Азима "Сердце".

Ключевые слова: эпитет, поэтический текст, транспозиция, интерпретация, прилагательное, знак, эмоционально-выразительность, эстетическая ценность.

Annotation. In this article, the epithet, which is one of the expressive means of the language, and its occurrence in the poetic text as a result of the phenomenon of transposition, is analyzed based on the examples taken from Usman Azim's poetry collection "Heart".

Key words: epithet, poetic text, transposition, explanatory, qualification, sign, emotional-expressiveness, aesthetic value..

Kirish. Bizga ma'lumki, badiiy asarning emotsional-ekspressivligini ta'minlashga xizmat qiluvchi lingvopoetik vositalar orqali tilning estetik funksiyasi namoyon bo'ladi. Badiiy nutqda lisoniy birliklar nominativ ma'no bilan birga konnotativ ma'nolarni ham ifodalashga xizmat qiladi. So'zning ma'no qirralari qanchalik ko'p va kutilmagan shaklda bo'lsa, badiiyat nuqtai nazaridan mukammal bo'lishi, ijodkor mahoratini yuzaga chiqarishi mumkin. Biz o'rganishga harakat qilayotgan tilning ifoda-tasviriy vositalaridan biri hisoblanadigan epitet ham ijodkor mahoratini ochib beradi.

Adabiyotlar tahlili. S.Karimov, M.Yo'ldoshev, J.Lapasov, A.Hasanov kabi tilshunolar tomonidan epitet atroflicha tahlil qilingan. Epitet ham so'z ma'nosining sifatiy ko'chishlaridan biri hisoblanib, A.Hojiyevning "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati"da sifatlash deb nomlanib, quyidagicha ta'rif berilgan: Sifatlash – predmetning

sifatini tasvirli, obrazli ifodalash uchun ishlatiladigan so‘z, tropning bir ko‘rinishi[2] deb ta’riflangan bo‘lsa, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (O‘TIL)da esa epitet [yun. epitheton-qo‘shilgan, ilova qilingan] narsa, voqea, hodisalarning sifat-fazilatlarini yaqqol, jonli tasvirlash yoki tasvirli qilib ko‘rsatish uchun ularning nomiga qo‘shib ishlatiladigan sifatlovchi so‘zdir[7, 46]. Tilshunos J.Lapasov esa, epitetni izohlovchi deb ataydi. Uning o‘zbek tilida sifatlash ham deb yuritilishini ta’kidlab o‘tadi[4, 24].

Demak epitet ma’lum bir leksemaning belgisini ta’kidlab ko‘rsatuvchi, emotsional-ekspressivligini va estetik qiymatini oshirishga xizmat qiluvchi birlik hisoblanadi. Ba’zi holatlarda esa, ma’lum bir so‘zga izohlovchilik vazifasida kelgan epitetlar transpozitiv so‘z bo‘lishi mumkin. Ya’ni, ma’lum bir so‘z turkumidagi birlik boshqa so‘z turkumiga xos vazifalarni bajarib keladi. Epitet vazifasida keladigan transpozitiv so‘zlar she’rning emotsional-ekspressiv ta’sirchanligini yanada oshishiga xizmat qiladi. Shu jihatdan ham epitetni transpozitsiya hodisasini yuzaga keltirishdagi o‘rnini monografik jihatdan tadqiq qilish zarurdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola mazmunini yoritishda tavsiflash, leksik-semantik, kognitiv tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. O‘zbekiston xalq shoiri Usmon Azimning “Yurak” nomli she’riy to‘plamidan olingan parchalarda ayrim so‘zlarning transpozitsiyaga uchrab epitet vazifasida kelgani ko‘zga tashlanadi.

Shoir sherlarida *gul, tosh, kumush, zumrad, ko‘lmak* kabi so‘zlar o‘xshatish jarayonida transpozitsiyaga uchraydi. Mazkur transpozitiv so‘zlarga e’tibor berilsa, ularda quyidagi o‘zgarishlar kuzatiladi. Birliklarning sintaktik pozitsiyasi o‘zgarishi ya’ni, otga xos bo‘lgan ega va to‘ldiruvchi vazifasida qo‘llanish o‘rniga aniqlovchi; sintaktik pozitsiyasining o‘zgarishi natijasida transpozitiv so‘zning kategorial ma’nosi ham o‘zgaradi va otga xos bo‘lgan nom o‘rniga belgi vazifasini bajarib kelganligini ko‘rishimiz mumkin.

To‘plamda *gul* so‘zining uch o‘rinda ko‘chishi kuzatiladi:

Dunyoni selday bosdi

Bahorning gul bosqini,

Sevgining titroqlari

Ruhga nurday taraldi

Ne uchun ko‘zlaringda

Yana ko‘zyosh toshqini?

Yana sog‘inch yaraldimi?

...Yana sog‘inch yaraldi [5, 79].

She’riy parchadagi *gul* bosqin birikmalaridagi *gul* leksemasi *bosqin* so‘ziga nisbatan epitet vazifasini bajarib kelgan bo‘lib, yozuvchi mazkur birikmada bahor faslining er kurrasiga shu qadar jadallik bilan kirib kelishi, atrofning go‘zallashishi va hech bir joyni e’tibordan chetda qoldirmasligi holatiga, sevgining ham inson qalbiga ayovsiz, hech bir so‘roqsiz kirib kelishi qiyoslangan. Ya’ni, shoir bahorning hech narsani unutmazligiga ishora qilmoqda. *Gul* so‘zi ot so‘z turkumiga mansub bo‘lib, mazkur she’riy parchada sifatga xos bo‘lgan sintaktik vazifalarni bajarib kelgan va mazkur vazifani bajarishi she’rning emotsional-ekspressiv ta’sirchanligining oshishiga hamda yozuvchining so‘z qo‘llash mahoratining individualligini ochib berishga xizmat qilib

kelgan. *Gul bosqin* deganda sevgining yurakka so‘roqsiz kirib kelishini va bahor faslining hech narsani nazardan chetda qoldirmasligini tasvirlab bergan. Mazkur ikkinchi ma‘nosi yozuvchi tomonidan qo‘llanilgan tushunchaga mos keladi.

Shu bilan birgalikda yozuvchi she‘rlarida *tosh* leksemasi ham o‘xshatish jarayonida transpozitsiyaga uchrab, turli xil ma‘noni ifodalab kelganligini ko‘rishimiz mumkin.

*Yig‘lama! Ketsa ketar bag‘ri qon baxt ko‘lkasi,
Baribir ho‘l bo‘lmagay tosh dunyoning yelkasi,
Ishqdin bizga tegdi ayriliqning o‘lkasi –
Yillarga vido aytdik sog‘inchga mansublikda [5,12].*

Mazkur to‘rtlikda yozuvchi dunyoni toshga qiyoslaydi, u shunchalik toshki, ming ayriliqdan, sog‘inchdan o‘rtanib yig‘laganing bilan dunyoning bag‘ri yumshamaydi hattoki, ko‘zlarindan oqayotgan ayriliq yoshi ham uni yumshata olmaydi, sen sog‘inchni mahkam tutgan holda umrning g‘animat yillarini ortidan jimgina qo‘l silkiganing qoladi degan g‘oyani ifodalaydi. She‘riy parchada qo‘llanilgan tosh leksemasi ot so‘z turkumiga mansub bo‘lib, mazkur she‘riy parchada sifatga xos bo‘lgan sintaktik vazifalarni bajarib kelgan va bu vazifani bajarishi she‘rning mazmunini kuchaytirishga va ta‘sirchanligini oshirishga xizmat qilib kelgan. To‘rtinchi ma‘nosi yozuvchi tomonidan qo‘llanilgan tushunchaga mos keladi.

Yana bir o‘rinda yozuvchi *tosh* leksemasini boshqa bir ma‘noda qo‘llab, ijodiy tafakkurining naqadar kengligini ko‘rsatib bergan.

*Men seni sog‘indim,
Faqat sog‘indim,
Tosh sog‘inch ichidan
Yig‘lab talpindim [5, 34].*

Shoir she‘rlari matnida, sog‘inchni toshga qiyoslaydi, ya‘ni sog‘inch shu qadar kuchliki, ming yig‘lab sog‘inganing bilan sening sabringga qo‘shilib shu qadar zalvarli yuk bo‘ladiki, toshdek gardaningga og‘ir botadi deya ta‘kidlaydi. She‘riy parchada qo‘llanilgan tosh leksemasi ot so‘z turkumiga mansub bo‘lib, sog‘inch birligiga nisbatan epitetlik ya‘ni, izohlovchilik vazifasini bajarishi bilan transpozitsiyaga uchragan. Shu bilan birgalikda sifatga xos sintaktik vazifalarni bajarishi she‘rning emotsional-ekspressiv ta‘sirchanligini oshirishga xizmat qilib kelgan.

Shoir she‘rlarida kumush leksemasi ham ko‘chim tarkibida kelib, transpozitsiyaga uchraydi va turli xil ma‘nolarni ifodalab keladi.

*Ey, qish! Anglaganga sen ham bir maktab!
Kumush darsxonangga boqdim-suyundim.
Hayrat yuragimga mayday quyildi...
Sening ishqingda mast uchgani sabab,
Qarg‘a ham ko‘zimga ajib tuyildi [5, 69].*

Yozuvchi hayot darsxonasini qishning kumush qorlari orqali tasvirlab bergan bo‘lib, she‘riy matnda qish manzarasiga qarab, uning shu qadar hayratlanarli ekanligini, ibratga sabab bo‘luvchi qancha misollar keltirish mumkinligini ta‘kidlagan holda go‘yo tugallanmaga o‘xshagan bu sukunat aslida hayotning boshlanishi, hayotni

go‘zallashtiruvchi, unga hayot beruvchi obi hayotga tenglashtiradi. Qish bo‘lmasa, go‘zal bahor ham bo‘lmasligi muqarrarligini ta’kidlaydi.

She’rda qo‘llanilgan *kumush* leksemasi transpozitiv birlik sifatida ot so‘z turkumidan sifatga ko‘chib, darsxona birligiga nisbatan epitetlik vazifasini bajarib kelgan. Ya’ni, epitet transpozitiv so‘z hisoblanadi. Shoir *kumush darsxona* birikmasini ishlatib, sherning ruhiga mos bo‘lgan yangi ma’noni anglatuvchi birikmani yaratadi va asar tilining ekspressivligini kuchaytiradi. Demak, shoir tomonidan rangi, tashqi belgisiga qarab ko‘chma ma’no hosil qilingan.

Zumrad leksemasi ham yozuvchi she’rlarida transpozitsiyaga uchraydi va turli xil ma’nolarni ifodalab keladi. Masalan,

*Ishondim, saraton asir olgan payt,
Men seni chorlasam armonda o‘lib,
Suvsiz cho‘llaringa borasanmi, ayt,
Yam-yashil, mast-alast dunyoga to‘lib?
Gullagan boshini elkamdan oldi,
Bir dam she’r yozishdan to‘xtadi bahor.
Zumrad olovlarga quchog‘i yondi:
– U payt sog‘inmaysan – savoling bekor...
Ne uchun bekindi olamdan quyosh!
Yo kun tugadimi – ufqqa botdi?
O! Mening yelkamga tushgan tomchi yosh,
Yuraginga oqdi...yurakka oqdi...[5, 73].*

She’riy parchada yozuvchi ko‘m-ko‘k maysalarni zumrad olovga qiyoslaydi. O‘z she’rida bahorning dilidagi tuyg‘usiga urg‘u bergan. Ya’ni uning shamoli maysa iforini dimoqqa eltib, quyoshi esa o‘z nurida gullarning bo‘yini jamlab, o‘zi esa shoirning elkasiga boshini qo‘yib u bilan birga she’r yozayotgan bir vaqtda shoir suvsiz cho‘l haqida so‘z ochganda uning bag‘ri zumrad olov (maysa) bilan yonib (iztirob) ko‘zidan esa yosh tomchilashi, bu yoshning esa to‘g‘ri shoir yuragiga oqishi juda nozik tasvirlangan. Bu esa uning cho‘lga anchadan beri bormaganligini bildiradi.

Matndagi zumrad leksemasi ham transpozitiv so‘z bo‘lib, olov birligiga nisbatan epitetlik vazifasini bajarib kelgan. Shu bilan birgalikda sifatga xos sintaktik vazifalarni bajarishi she’rning emotsional-ekspressiv ta’sirchanligini oshirib kelgan. Mazkur o‘rinda yozuvchi zumrad leksemasini olov birligi bilan qo‘llashi orqali individuallikni yuzaga keltirgan. leksemasining O‘TILda uch xil ma’nosi keltirilgan. Lug‘atda keltirilgan *zumrad* – ko‘chma ma’noda sifat bo‘lib, och yashil, sabzarang ma’nosi yozuvchi tomonidan qo‘llanilgan tushunchaga mos keladi. Shu bilan birgalikda shoir qo‘llagan zumrad olov birligi okkozional metaforani hosil qilgan. Ya’ni, faqat yozuvchining o‘ziga xos bo‘lgan uslubini namoyon etib kelmoqda.

Yana bir o‘rinda *ko‘lmak* leksemasi ham transpozitiv birlik sifatida epitet tarkibida kelib, emotsionallikni yuzaga chiqarib kelgan. Masalan,

*Sevasanmi, sevmaysanmi,
Bir asrorni echib ko‘r:
Bu dunyo-bir ko‘lmak dunyo,
Dengiz ko‘nglim kechib ko‘r...[5, 127].*

She'riy matn tarkibidagi ko'lmak dunyo epitetini yuzaga chiqaruvchi birliklardan biri *ko'lmak* leksemasi hisoblanadi. Shoir mazkur she'riy parchada dunyoni ko'lmakka, lirik qahramonning yuragini esa dengizga qiyoslaydi. Dunyoning pastu balandi borki, uni bilmay turib muhabbat qo'yamlikni aks holda dard chekishi mumkinligini u ko'lmak ekanligini ta'kidlaydi. Hayotning asl mohiyatini anglagan, dengizdek ko'ngillar ham borligini, ularga ham sayr qilib ko'rishini nozik tasvirlar orqali tasvirlab beradi. She'rdagi epitet vazifasidagi ko'lmak leksemasi transpozitiv birlik sifatida ot so'z turkumidan sifatga ko'chib, dunyo birligi bilan birgalikda o'ziga xos emotsional-ekspressivlikni ifodalab kelgan. Shu bilan birgalikda sifatga xos sintaktik vazifalarni bajarishi she'rning ta'sirchanligini oshirib, yozuvchining so'z qo'llash mahoratini ko'rsatib berishga xizmat qilib kelmoqda. Mazkur o'rinda yozuvchi ko'lmak leksemasini dunyo birligi bilan qo'llashi orqali individuallikni yuzaga keltirgan. Ko'lmak leksemasining O'TILda bitta ma'nosi keltirilgan ya'ni, *ko'lmak* – chuqur joyga to'planib qolgan yomg'ir suvi, halqob suv bo'lib, yozuvchi tomonidan ko'chma ma'noda qo'llaniladi. Yozuvchi dunyoni ko'lmakka qiyoslaydi. Kichik va arziyas ma'nosida qo'llaydi.

Xulosa va takliflar. Usmon A'zim she'rlarida qo'llanilgan transpozitiv so'zlar epitet tarkibida kelib, emotsional – ekspressiv ta'sirchanlikni oshiruvchi, poetik asarning til imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi va yozuvchi uslubining individualligini ta'minlovchi vosita sifatida muhim o'rin egallaydi. Shu bilan birgalikda epitet tarkibida kelgan transpozitiv so'zlar o'zlari bog'lanib kelayotgan birliklar bilan birikib, she'rning badiiy qiymatini oshirishga va o'ziga xos individuallikni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Shoir she'rlarida qo'llanilgan transpozitiv birliklarning ko'pchilik qismi otdan sifatga ko'chgan bo'lib, shoirning individual mahoratini ochib berishga xizmat qilib kelgan.

ADABIYOTLAR:

1. Hasanov A. Abdulla Qahhor hikoyalari tilining badiiyatini ta'minlovchi leksik-stilistik vositalar. Filol.fan. nom. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2010.
2. Hojiev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. – B. 94.
3. Karimov S.A. Badiiy uslub va tilning ifoda tasvir vositalari. O'quv qo'llanma. – Samarqand: SamDU, 1994.
4. Lapasov J. Badiiy matn va lisoniy tahlil. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
5. Usmon Azim. Yurak. She'rlar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009. – 287 b.
6. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning linvopoetik tahlili. – Toshkent: Fan, 2007.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. V jildli. Beshinchi jild. – Toshkent, 2006.

TIL VA TAFAKKUR MUNOSABATLARI

Ibragimova Umida Yuldashevna,
Nukus davlat pedagogika instituti
dotsenti, falsafa fanlari doktori (PhD)

Isokulov Abdullo Oblokul o'g'li,
Nukus davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada til bilan tafakkurning bir-birini taqozo etadigan hodisa ekanligi, tilsiz tafakkur bo'lmagani kabi tafakkursiz tili ham bo'lmasligi, fikrni tilda reallashuvi va tilsiz fikr mavjud emasligi hamda tafakkurning moddiy qobug'i til ekanligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: til, tafakkur, mantiq kategoriyalari, hissiy bilish, kommunikativ funksiya; (muomala, aloqa qilish), ekspressiv funksiya; (ta'sir qilish), akkumulyativ funksiya. (axborotni to'plash, yig'ish, jamlash), jamiyat.

Аннотация. В статье утверждается, что язык и мышление являются взаимообусловленными явлениями, что нет языка без мысли, как нет языка без мысли, что нет реализации мысли в языке и нет мысли без языка, и что материальная оболочка мысли это язык.

Ключевые слова: категории языка, мышления и логики, чувственное познание, коммуникативная функция (общение, отношение), экспрессивная функция (сбор информации, обобщение, систематизация), общество.

Annotation. This article argues that language and thinking are interdependent phenomena, that there is no language without thought, just as there is no thought without language, that there is no realization of thought in language and no thought without language, and that the material shell of thought is language.

Keywords: language, thought, categories of logic, emotional knowledge, communicative function; (treatment, relation), accumulative function (collecting information, pick, combine) society.

Kirish. Til qachon va qayerda paydo bo'lgan, dastlab nechta til bo'lgan, u yoki bu tillar qanday bo'lgan, shu kabi savollarga hali ilmiy asoslangan mukammal javob topilmagan. Bu masalada faqatgina ilmiy taxminlar mavjud xolos. Adabiyotlarda tilning paydo bo'lishi haqida ikki xil fikrni uchratishimiz mumkin:

1. Tilni kishilar yaratmagan, til Alloh tomonidan yaratilgan mo'jiza, uning insonlarga qilgan marhamatidir.

2. Ikkinchi fikr esa tilning insonlar tomonidan yaratilganligidir.

Ma'lumki, til boshqa narsa va hodisalar kabi o'zgaruvchidir. Shunday ekan, besh yuz ming yillar ichida tillarda qanday o'zgarishlar sodir bo'lganini tasavvur qilish mumkin emas. Til taraqqiyotining yozuv paydo bo'lishidan oldingi holati biz uchun noma'lumdur. Biz faqat yozuv paydo bo'lgandan keyingi davrda ro'y bergan til taraqqiyoti to'g'risida yozma yodgorliklarga asoslangan holda fikr yuritishimiz mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Qadimgi yunon faylasuflaridan biri hisoblangan Platon tilning kelib chiqishi haqida “til tabiiy suratda kelib chiqqan” deydi. Demokrit esa “O'zaro aloqa qilish uchun tilni odamlarning o'zlari yaratgan, odamlar irodasining mahsulidir” degan nazariyani ilgari surgan.

Til va tafakkur masalalari nihoyat darajada murakkab jarayon bo'lib, u tilshunoslikdan tashqari falsafa, mantiq, psixologiya, fiziologiya fanlari bilan bevosita aloqadordir. Ibn Sinoning til haqidagi ta'limoti mantiqiy nuqtayi nazarga asoslanadi. U tilni tabiiy va sun'iy tillarga bo'ladi. Tabiiy til tafakkur belgisi sifatida Ibn Sino tomonidan bar tomonlama o'rganilgan. Ibn Sino ta'kidlashicha, fikr va nutq, til va tafakkur o'rtasida doimiy aloqa mavjud. Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug'atayn” asarida til va tafakkur to'g'risida ham fikr yuritadi. Uning fikricha, til tafakkurning ifoda qurolidir. Kishining ko'ngli (fikri) daryodir, so'z esa dur, so'zlovchi g'avvosdir. Dur xilma-xil bo'lgani singari, so'z ham har xil bo'ladi. Bundan ko'rinadiki, Alisher Navoiy til va tafakkurni bir-biridan ajratmaydi, balki ularni uzviy birlikda oladi [2].

V.Humboldtning 1820-yilda Berlin akademiyasida “Tillar taraqqiyotining turli davrlarida ularni qiyosiy-tarixiy o'rganish haqida” mavzusidagi maruzasi uning tilga oid dastlabki tadqiqot bo'lib, unda til haqida alohida, mustaqil fan yaratish zarurligi g'oyasini o'rtaga tashlaydi va uni asoslab beradi. V.Humboldt turli tillardagi aynan bir tushunchani - fikrni ifoda etishning, yetkazishning turlicha usullarini aniqlashga intiladi. V.Humboldt hayotining oxirgi yillarida o'zining eng muhim uch tomli “Yava orolidagi kavi tili haqida” nomli salmoqli asari ustida ish olib boradi. Bu asar uning vafotidan so'ng akasi A.Humboldt tomonidan 1836-1840-yillarda nashr qilindi. Ishning kirish qismi “Inson tili tuzilishining har xilligi va uning inson naslining ma'naviy taraqqiyotiga ta'siri” deb nomlanib, turli tillarga, jumladan, 1859-yilda rus tiliga tarjima qilinadi. V.Humboldtning tilni o'rganish jarayonida belgilagan, qayd etgan antinomiya – til hodisalariga dialektik ziddlik asosida yondashishi jahon tilshunosligi lisoniy tafakkur taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Til va tafakkurning o'zaro bog'liqligini Humboldt ular bajaradigan vazifalar hamohangligida ko'radi, zero, til ham xuddi tafakkur singari ijodiy jarayondir. V.Humboldtning til va tafakkur antinomiya haqidagi qarashlariga ko'ra, til tafakkursiz, tafakkur esa tilsiz mavjud emas. Biri ikkinchisini taqozo qiladi, talab qiladi. Inson hayotida, insonning lisoniy va aqliy faoliyatida til va tafakkur alohida, yakka holda mavjud emas, ular birgalikda, o'zaro bog'liqlikda “yashaydi”, insonga xizmat qiladi. Ayni vaqtda ularning har biri o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, bundan til va tafakkurning dialektik munosabati – o'zaro ajralmasligi, bog'liqligi va shu bilan birga ichki ziddligi, qarama-qarshiligi g'oyasi kelib chiqadi. Tilning (tovushning) moddiyligi, tafakkurning esa psixik hodisaligi ma'lum bo'ladi. V.Gumboldt til va tafakkurning bog'liqligi haqida fikr yuritir ekan; “Til oddiy tafakkur quroli bo'lib

qolmasdan, balki tafakkurni tarkib toptiruvchi organdir. Aqliy faoliyat nutq tovushi vositasida moddiylashadi va hissiy idrok manbaiga aylanadi”, – deb yozadi [2].

Til va tafakkurning dialektik birligi, ajralmasligi birining ikkinchisiz mayjud emasligida, biri tabiiy ravishda, ikkinchisini talab qilishida, biri ikkinchisi orqali namoyon bo‘lishida; ularning dialektik zidligi, ichki qarama-qarshiligi esa tilning moddiy, “tashqi” hodisaligida, tafakkurning esa ruhiy, “ichki” hodisaligida ko‘rinadi, ya’ni til ham, tafakkur ham muayyan bir butunlikning o‘zaro ajralmas va ayni vaqtda o‘zaro zid, qarama-qarshi ikki tomonidir.

O‘z davrining buyuk tilshunosi A.Shleyxer “Qiyosiy-lisoniy tadqiqotlar” asarlarida til va tafakkurni dialektik munosabatda olib, tilni “talaffuz qilingan tovushlar orqali fikr ifodalash”, – deb ta’riflaydi. “Til bu fikrning tovush orqali ifodalanishidir”, – deb yozadi u. Ayni fikrlardan til va tafakkurning o‘zaro bog‘liqligi, ajralmas munosabatda ekanligi, shuningdek, tovushning moddiy hodisa sifatida til va nutqning materiali, bu o‘z davri uchun yuksak, ilg‘or g‘oyalar edi [2]. Til va tafakkur munosabati masalasi A.A.Potebnya ta’limotining bosh g‘oyasi hisoblanadi, uning asarlarida markaziy o‘rinni egallaydi. A.A.Potebnya til va tafakkur munosabatiga to‘xtalar ekan, fikrning hosil bo‘lishi va o‘zining ifodasini topishi, voqelikka aylanishi faqat til yordamida, til materialida yuz berishini ko‘rsatadi. Shuningdek, u tilning faqat tafakkur – fikrlash jarayoni bilangina emas, balki umuman inson psixikasi bilan bog‘liqligini qayd etadi [3].

Olim o‘zining lisoniy qarashlarida, tilshunoslik fanining murakkab va muhim masalalari haqida chuqur fikr yuritib, tilshunoslikdagi psixologizm oqimining vakillaridan farqli holda til va tafakkurni o‘zaro bog‘liq holda oladi, ularning birini ikkinchisidan ajratmaydi. Ayni vaqtda mantiqiy va lisoniy kategoriyalarning ham o‘ziga xosligini ta’kidlaydi. Yuqoridagi talqin va qarashlardan anglashiladiki, til yordamida kishilar fikr almashadilar, o‘z istaklarini, hissiyotlarini ifoda qiladilar.

Demak, til tafakkur bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, fikrni moddiylashtiradigan, aniqlashtiradigan, kishilarning fikr almashishlarini ta’minlab beradigan quroldir. Til va tafakkur bir-birini taqozo etadigan ajralmas hodisadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tafakkur inson aqliy faoliyatining yuksak shakli. Tafakkur jarayonida fikr vujudga keladi, bu fikrlar inson ongida hukm va tushunchalar shaklini oladi, so‘ngra muhokama, xulosa, nazariya va boshqa shakllarda yuzaga chiqadi. Fikrlash faoliyati nutq shaklida namoyon bo‘ladi.

Til jamiyatda quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Kommunikativ funksiya; (muomala, aloqa qilish).
2. Ekspressiv funksiya; (ta’sir qilish).
3. Akkumulyativ funksiya. (axborotni to‘plash, yig‘ish, jamlash).

Til jamiyat uchun xizmat qilganligi, tuzilishi jihatdan murakkab hodisa bo‘lganligi uchun ham turli fanlarning tadqiqot obyekti hisoblanadi. Har bir fan vakili tilni o‘z nuqtayi nazaridan tadqiq qiladi.

Tahlil va natijalar. Til tufayli inson tafakkuri boyiydi, moddiy narsa va predmetlarni ongi orqali idrok qilish ular ustidan mulohaza yuritish, ularga oid fikrlarni so‘z bilan ifodalash imkoniga ega bo‘ladi. Til ilk boshdan e’tiboran hech bir narsa bilan almashtirib bo‘lmaydigan xizmatni, ya’ni inson tafakkurida umumlashtiruvchi vazifani bajarib keladi.

Psixologiyada ham insonning tafakkur faoliyati haqida aytilganda hissiy bilish bilan birga til va nutqning o'zaro bog'liqligi alohida ko'rsatib o'tiladi. Bunda inson psixikasi bilan hayvonlar psixikasi o'rtasidagi asosiy farqlardan biri namoyon bo'lishi ta'kidlanadi. Hayvonlarning o'ta oddiy, juda soda tafakkuri hamma vaqt faqat hayvoniy harakat tafakkurligicha qoladi; ular hech qachon mavhum, bivosita bilish darajasiga yetmaydi.

Tafakkur so'zda o'zining moddiy qobig'iga ega bo'ladi, tafakkur faqat so'z orqali boshqalar uchun va o'zimiz uchun ham bevosita reallikka aylanadi. Inson tafakkurini, u qanday shaklda amalga oshirilmasin, tilsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Har qanday fikr nutq bilan chambarchas holda namoyon bo'ladi va rivojlanadi. U yoki bu fikr qanchalik chuqur va asosli suratda o'ylangan bo'lsa, u so'zlarda, og'zaki va yozma nutqda shunchalik aniq va yaqqol ifodalangan bo'ladi. Yoki qandaydir fikrning so'z orqali ifodasi qanchalik ko'p takomillashgan, sayqallangan bo'lsa, ayni shu fikrning o'zi shunchalik yaqqol va tushunarli bo'ladi.

Til va tafakkur munosabatlari murakkab bo'lib, bu munosabat turli fanlar tamonidan o'rganiladi. Til bilan tafakkur bir-birini taqozo etadigan hodisalardir. Tilsiz tafakkur bo'lmagani kabi, tafakkursiz til ham bo'lmaydi. Fikr tilda reallashadi. Tilsiz fikr mavjud emas. Tafakkurning moddiy qobug'i tildir. Biroq til va tafakkur bir xil hodisa emas. Til material hodisadir. Tafakkur esa ideal hodisadir.

Til va tafakkur munosabatlari fan tarixida turlicha talqin qilingan. Masalan: N.Y.Marr til va tafakkur hodisalarini bir-biridan ajratib qo'yadi. Garchi til va tafakkur bir xil hodisalar bo'lmasa ham, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi.

Til va tafakkur qonunlari tuzilish va rivojlanish jihatidan bir xil emas. Tilning qurilish qoidalari grammatika fani tomonidan o'rganiladi. Tafakkur qonunlari va tushunchalari esa mantiq ilmida o'rganiladi.

Til fikrning shakllanishida va ifodalanishida vosita, qurol bo'lib xizmat qiladi. Har bir fanning kategoriyalari bo'lgani kabi grammatik va mantiq kategoriyalari mavjud. Ular bir-biriga mos kelishi yoki kelmasligi mumkin. Masalan: "Bino quruvchilar tomonidan qurildi". Bu mantiq jihatdan hukm, grammatik jihatdan esa gap. "Bino" – mantiqiy obyekt, grammatik ega. "Quruvchilar" – subyekt, grammatik jihatdan to'ldiruvchi.

Ma'lumki, til birliklari mantiqiy tafakkur birliklari bilan uzviy bog'langan: so'z tushuncha bilan, gap mulohaza bilan. Bu yerda til birliklarini ahamiyatiga ko'ra guruhlashtirilgan holati olingan, ya'ni nominativ birlik – so'z, kommunikativ birlik – gap.

So'z va tushuncha moddiy dunyodagi mavjud predmet va hodisalarning farqli belgilarini ifodalasa, gap va mulohaza tasdiq yoki inkor xususidagi fikrni yaratadi. Til va tafakkur o'z birliklarining ahamiyati va qurilishi nuqtai nazaridan farqlanadi. Tafakkurning maqsadi yangi bilimlarni olish va ularni sistemalashtirishdan iborat bo'lsa, til fikrni shakllantiradi. Demak, til ijtimoiy hodisalar qatoriga kiradi va inson jamiyati mavjudki, til ham mavjuddir. U jamiyatning tug'ilishi bilan tug'iladi va rivojlanishi bilan rivojlanadi. Jamiyat o'lishi bilan til ham o'ladi. Jamiyatdan tashqari til yo'qdir.

Jamiyatda yangi-yangi sheva va tillarning paydo bo'lishida ikki omil: vaqt va masofa hal qiluvchi ahamiyatga egadir; vaqt o'tgan sayin, masofa kengaya borishi, yangi sheva va tillarni paydo bo'lishiga olib keladi. Shu holatda millat ham shakllanadi. Millatning asosiy belgilari umumiy hudud, umumiy til, umumiy madaniyat va ma'naviy birlikdir. Shu belgilarni o'zida mujassamlashtirgan kishilar uyushmasini millat deyish

mumkin. Bunday uyushmaning tilini bir milliy til deb ataymiz. Til birligi va uning erkin rivojlanishini millatning asosiy belgilaridan yana biri deyish mumkin.

Qadimgi Yunonistonda faylasuflar tilni qay tarzda kelib chiqqanligi ustida uzoq (davr) vaqt mobaynida qizg'in bahs yuritganlar. Ular tilning paydo bo'lish masalasida bir biriga zid ikki xil fikrni o'rta tashlaganlar.

Demokrit va boshqalar (milodgacha bo'lgan 460–370-yillar) tilda narsa nomi bilan uning orasida hech qanday bog'lanish yo'q. Bu nomlar mazkur tilda gaplashuvchi, odamlar tomonidan yaratilgan, demak, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surishgan. Bunday kishilarni fanda *anomalistlar* deb ataganlar. Platon boshliq bir guruh faylasuflar (eramizgacha bo'lgan 427 – 347-yillar) narsa bilan uning nomi orasida ma'lum bog'liqlik bor. Bu bog'liqlik narsalarning xususiyatlaridan, tabiatan kelib chiqqan, degan fikrni ilgari surishgan. Fanda bu oqim tarafdorlari *anogalistlar* deb nom olishgan.

Inson tafakkurini, u qanday shaklda amalga oshirilmasin, tilsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Har qanday fikr nutq bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'ladi va rivojlanadi. U yoki bu fikr qanchalik chuqur va asosli suratda o'ylangan bo'lsa, u so'zlarda, og'zaki va yozma nutqda shunchalik aniq hamda yaqqol ifodalangan bo'ladi yoki fikrning so'z orqali ifodasi qanchalik ko'p takomillashgan, sayqallangan bo'lsa, ayni shu fikrning o'zi shunchalik yaqqol va tushunarli bo'ladi. Kishi o'zining fikr-mulohazalarini boshqalar uchun ovoz chiqarib ifodalab berar ekan, buning bilan u shu mulohazalarni o'zi uchun ham ifodalaydi. Fikr og'zaki yoki yozma nutqda mustahkam qayd qilinadi. Shuning uchun, kerak bo'lganda, mazkur fikrga yana qaytish, uni yanada chuqurroq o'ylab, tekshirib ko'rish va qayta o'ylash davomida boshqa fikrlar bilan solishtirib ko'rish imkoniyati saqlanib qoladi. Shunday qilib, inson tafakkuri til va nutq bilan chambarchas bog'liqdir. Tafakkur zamriy tarzda moddiy so'z qobig'ida mavjuddir. Qadimgi faylasuflar ham dunyoni bilish mumkinligini, tafakkur haqida e'tirof etib kelganlar. Xususan, o'rta osiyolik buyuk mutafakkirlar Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek va boshqalar ham o'z asarlarida dunyoni bilishning, bilish jarayonida hissiy organlar bilan aqlning roli haqida qimmatbaho fikrlarni ilgari suradilar.

Ingliz faylasufi Bekonning fikricha, obyektiv mavjudlik to'g'risidagi bilimlar sezgilarimiz orqali olingan dalillar tufayligina tafakkur yordamida to'ldiriladi. Fransuz faylasufi Dekart esa bilishning birdan-bir manbasi tafakkur deb biladi. Mantiq ilmida ham til va tafakkur munosabatlariga alohida e'tibor berilgan. Unda tafakkurning muhim xususiyati sifatida uning til bilan bog'langanligi e'tirof etiladi. Unda ta'kidlanishicha, inson tafakkuri uning til bilan birga takomillashib rivojlangan. Tilda tafakkurning ish natijasi mustahkamlanadi. Til o'zining shu xislati bilan insonga bilim to'plashga, uni saqlashga, avloddan-avlodga uzatishga, to'plagan bilish boyliklaridan hayotiy faoliyatida unumli foydalanishiga yordam beradi. Shu bilan birga, til tafakkumi takomillashtirish, mavhumlashtirish, umumlashtirish va juz'iylashtirish qurolidir. Shuning uchun ham bizning tafakkurimiz voqelikni bevosita aks ettirish vositasi bo'lgan sezgilardan til yordamida ifodalanishi bilan farq qiladi [5].

Til va mantiq birliklarining o'zaro munosabati. Til va tafakkur reallikni bilish, boshqa insonlar bilan munosabatda bo'lish, obyektiv reallikka ta'sir ko'rsatish, har bir ishni oldindan o'ylab, ongli ravishda amalga oshirish kabilarda ko'rinuvchi, umuman,

inson faoliyatining ongli, maqsadga muvofiqligini ta’minlovchi insoningagina xos bo‘lgan muhim xislatdir. Lekin amalda, hayotda, tarixiy jarayonda til va tafakkur har doim o‘zaro ajralmas bo‘lsa-da, ulami turli fanlar alohida o‘rganadi. Masalan, tafakkur formalarini mantiq fani o‘rgansa, til kategoriyalarini tilshunoslik fanlari tadqiq etadi. Tafakkur umuminsoniy bo‘lsa, til, uning qonun-qoidalari milliy xarakterga ega. Dunyodagi tillar juda ko‘p qonun-qoidalarga ko‘ra bir-biridan farq qiladilar. Tafakkur shakllari, tamoyillari esa, insonlarning millati, irqi, davridan qat’iy nazar, hammadada bir xildir.

Demak, tafakkurning moddiy qobig‘i tildir. Shunday ekan til bilan tafakkurni bir-biridan ajratib bo‘lmaydi. Lekin ayrim tilshunoslar, xususan, N.Y.Marr til bilan tafakkurni ajratib qo‘ydi. U shunday yozadi: “Bo‘lajak til tabiiy materiyadan xoli bo‘lgan, texnikada o‘sib borayotgan tafakkurdir”. Bunda, albatta, tilning tafakkurdan ajratib qo‘yilganligi ko‘rinib turibdi. Hozirgi axborot texnologiyalari rivojlangan davrda til va tafakkur yanada yaqin munosabatda ekanligi o‘z isbotini topmoqda. Tabiat va jamiyatda inson tiliday murakkab, serqirra, serqatlam, servazifa, shakl va mazmun munosabati kabi murakkab hodisa kamdan kam topiladi. Til dunyoni bilish, bilimlarni to‘plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go‘zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi bir qancha vazifalarni bajarishiga qaramasdan, asosiy e’tibor uning kishilar o‘rtasidagi aloqani ta’minlash vazifasiga qaratib kelindi. Holbuki, til bemisl boy, sehr-u sinoatga, ruh-u ruhoniyatga, ko‘rk-u komillikka limmo-lim bir ne’matdir [6].

Til – madaniyatning ko‘zgusi bo‘lib, unda nafaqat insonni o‘rab olgan real borliq, uning real yashash sharoitlari, balki xalqning ijtimoiy o‘zini o‘zi anglashi, uning mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, an’analari, urf-odatlar, axloqi, qadriyatlar yig‘indisi va dunyoqarashi ham aks etadi.

Til – madaniyat xazinasi, sandig‘i, majmuyidir. U leksika, grammatika, iboralar, maqol va matallar, folklor, badiiy va ilmiy adabiyot, og‘zaki va yozma nutqda madaniy qadriyatlarni saqlab keladi. madaniyat tashuvchisi bo‘lib, u ajdodlardan avlodlarga milliy madaniyat xazinasini meros qilib qoldiradi. Yosh avlod ona tili barobarida ajdodlarning boy madaniy tajribasini ham o‘zlashtiradi. Til madaniyatning quroli, vositasidir. U xalq madaniyati vositasida inson shaxsiyatini, til sohibini shakllantiradi. Demak, til “bizning hayot tarzimizni tavsiflovchi ijtimoiy meros qilib olingan malaka va g‘oyalar majmuyi sifatida madaniyatdan tashqarida mavjud bo‘lolmaydi. Til inson faoliyatlarining biri sifatida madaniyatning tarkibiy qismi hisoblansa-da, tafakkur shakli va muloqot vositasi sifatida madaniyat bilan bir qatorda turadi. Agar tilga uning strukturasi, vazifalari va uni o‘zlashtirish jihatidan qaraladigan bo‘lsa, u holda ijtimoiy qatlam yoki madaniyatning komponenti tilning tarkibiy qismi bo‘ladi. Ayni paytda madaniyatning komponenti til orqali xabar qilinadigan qandaydir madaniy informatsiya emas. U tilning barcha sathlariga tegishli bo‘lgan tilga xos ajralmas xususiyatdir. Til – kishilar oqimini xalqqa aylantiradigan, mazkur nutq jamoasining o‘zini o‘zi anglashi, madaniyati, an’analarni saqlashi va ulami meros qilishi orqali millatni shakllantiradigan kuchli ijtimoiy vositadir [4].

Rohatoy Jo‘rayeva “Til va tafakkur munosabatlarining ahamiyati” maqolasida til va tafakkur masalalarini yoritgan. Ushbu maqolada til va tafakkur munosabatlari haqida fikrlar bildirilgan. Til tufayli inson tafakkuri boyiydi, moddiy dunyodagi narsa va

predmetlarni ongi orqali idrok qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, ularga oid fikrlarini soʻz bilan ifodalash imkoniga ega boʻldi.

Insoniyat bilan birga paydo boʻlgan til uning hayotida eng muhim rolni oʻynab kelgan va bundan keyin ham oʻz ahamiyatini yoʻqotmaydi. Til, eng avvalo, inson va uning tafakkuri shakllanishidagi zaruriy shartlardan biridir. Aniq nutqning paydo boʻlishi insonning bilish, idrok qilish jarayonlarini tamoman oʻzgartirib yubordi. Til tufayli inson tafakkuri boyiydi, moddiy dunyodagi narsa va predmetlarni ongi orqali idrok qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, ularga oid fikrlarini soʻz bilan ifodalash imkoniga ega boʻldi. Til ilk boshdan eʼtiboran hech bir narsa bilan almashtirib boʻlmaydigan xizmatni, yaʼni inson tafakkurida umumlashtiruvchi vazifani bajarib keladi [1].

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, til bilan tafakkur bir-birini taqozo etadigan hodisalardir. Tilsiz tafakkur boʻlmagani kabi tafakkursiz til ham boʻlmaydi. Fikr tilda reallashadi. Tilsiz fikr mavjud emas. Tafakkurning moddiy qobugʻi tildir. Biroq til va tafakkur bir xil hodisa emas. Til ijtimoiy hodisadir. Tafakkur esa ideal hodisadir. Til bizga inʼom etilgan soʻzlash imkoniyati asosida kishilarning birga mehnat qilishi jaryonida oʻzaro muloqotda boʻlish zaruriyati, ehtiyoji natijasida paydo boʻlgan. Tafakkur – inson ongining bilish obyektlari hisoblanmish narsa va hodisalar oʻrtasida murakkab, har tomonlama aloqalarning boʻlishini taʼminlovchi umumlashgan va mavhumlashgan aks ettirish shaklidir.

Maʼlumotlarda keltirilishicha, insonlarning ongi rivojlanib borgan sayin ular oʻzlari uchun soʻzlashuv quroli – tilni yaratgan ekanlar. Men bu fikrga kamroq qoʻshilaman. Chunki har qanday ongi yuqori darajada rivojlangan, cheksiz intellektual bilimga ega boʻlgan kishi ham tildan qolishi mumkin. Bu darajada ozod boʻlish uning rivojlangan ongi ham yordam bera olmasligi mumkin. Shuning uchun men til insonlarga Alloh tomonidan berilgan va u insonlarning kundalik faoliyati yordamida rivojlanib borgan deb oʻylaymiz.

ADABIYOTLAR

1. Mahmudov N. Til. – Toshkent: Yozuvchi, 1998.
2. Nosirjon U. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Barkamol fayz mediya, 2016.
3. Потебня.А.А. Мысл и язык. – Киев, 1892.
4. Sodiqov A. va boshq. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 1981.
5. Tulenov J. Dialektika nazariyasi. – Toshkent, 2001.
6. Xayrullayev M., Haqberdiyev M. Mantiq. – Toshkent, 1993.

МОДЕЛЬ 4К – ЭТО СОВРЕМЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ СПОСОБНАЯ ГЕНЕРИРОВАТЬ ОРИГИНАЛЬНЫЕ И ЦЕННЫЕ ИДЕИ

Абдуллаева Нилуфархон Махамаджановна,
*Ташкентский государственный педагогический
университет имени Низами
д.п.н.(PhD)*

Annotatsiya. Mazkur maqola o‘qitish tizimidagi 4K model va uni mamlakatimizga tadbiiq etishning yo‘nalishlariga bag‘ishlangan. Modelning aspektlari ham tahlil qilingan. Bundan tashqari, mamlakatimizda modelni tadbiiq qilish bo‘yicha tavsiyalar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: 4K, ta‘limning zamonaviy konsepsiyasi, o‘quvchilarda to‘rtta asosiy kompetentsiyani rivojlantirish, ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, muloqot, hamkorlik, loyihani o‘rganish, murabbiylik, mentorlik, onlayn kurslar, o‘yin simulyatsiyasi

Аннотация. Данная статья посвящена модели 4К в системе образования и направлениям ее применения в нашей стране. Также анализируются аспекты модели. Кроме того, были даны рекомендации по внедрению модели в нашей стране.

Ключевые слова: 4К, современная концепция образования, развитию четырех ключевых компетенций у обучающихся, креативность, критического мышления, коммуникации, коллаборации, проектное обучение, коучинг, менторство, онлайн-курсы, игровые симуляции.

Abstract. This article is dedicated to the the 4K model in the educational system and the directions of its application in our country. Aspects of the mode was also analyzed. Besides, it has been given scientific recommendations for the implementation of the model in our country.

Keywords: 4K, modern concept of education, development of four key competencies in students, creativity, critical thinking, communication, cooperation, project training, coaching, mentoring, online courses, game simulations.

Введение. Лексически термин «инновация» переводится с английского как «инновация». Понятие «инновация» с точки зрения содержания представляет собой четкую ситуацию.

Инновация – это деятельность, направленная на изменение внутренней структуры той или иной системы.

«Согласно Национальной энциклопедии Узбекистана, инновация имеет следующее содержание и понятия: «Инновация» – 1) средства, затрачиваемые в экономике на обеспечение смены поколений техники и технологий; 2) инновации

в таких областях, как техника, технологии, управление и организация труда, основанные на научно-технических достижениях и передовом опыте, а также их применение в различных сферах и видах деятельности».

По А.И.Пригожину, под инновацией следует понимать новый подход к отношению к той или иной социальной ячейке – организации, населению, обществу, группе, обогащая это отношение некоторыми устойчивыми элементами. В этот момент понимается, что взгляды автора выражают сущность непосредственных общественных отношений, новаторский подход к ним. Поэтому каждый человек организует уникальную инновационную деятельность как гражданин, специалист, руководитель, работник, а также участник различных процессов общественных отношений. В своем исследовании американский психолог Э. Роджерс сосредоточил внимание на социально-психологических аспектах инновационных общественных отношений, инновациях в социальных отношениях, категориях людей, вовлеченных в этот процесс, их отношении к инновациям, уровне готовности к пониманию сущности и инновация между отдельными категориями лиц, изучал вопросы классификации общественных отношений.

Инновационное образование (англ. «innovation» – нововведение, изобретение) - образование, позволяющее учащемуся создавать новые идеи, нормы, правила, передовые идеи, нормы, качества естественного принятия правил, умения, сформированные другими.

Технологии, используемые в процессе инновационного образования, называются инновационными образовательными технологиями или образовательными инновациями.

Образовательные инновации – это формы, методы и технологии, которые могут быть использованы для решения существующей проблемы в сфере образования или учебного процесса на основе нового подхода и гарантируют более эффективный результат, чем раньше.

Образовательные инновации также называют «инновационным образованием». Понятие «инновационное образование» впервые было использовано в 1979 году в Римском клубе.

Нововведения имеют другой вид. К основным проявлениям инноваций можно отнести следующие:

- новые идеи;
- конкретные цели, направленные на изменение системы или направления деятельности;
- нетрадиционные подходы;
- необычные инициативы;
- Продвинутое методы работы.

Цель состоит в том, чтобы получить максимальную отдачу от денег и усилий, потраченных на инновации в системе образования или учебной деятельности. Отличие инновации от любой инновации в том, что она должна иметь меняющийся механизм, позволяющий ею управлять и контролировать.

В образовании, как и во всех сферах, говорят о «инновациях», «инновациях» и деятельности, отражающей их сущность.

Если деятельность носит характер краткосрочной, интегрированной системы и служит только для изменения некоторых элементов системы, она называется инновационной. Когда деятельность осуществляется на основе определенного концептуального подхода, результатом которого является развитие той или иной системы или ее коренное изменение, она называется инновационной (внедрение инноваций).

Анализ литературы. В научной литературе особое внимание уделяется различиям между понятиями «инновация» и «инновация». Например, В.И.Загвязинский признает, что понятие «новое» относится не только к конкретной идее, но и к еще не применявшимся на практике подходам, методам и технологиям. Однако элементы процесса состоят из элементов, взятых в целом или по отдельности, отражающих представления об эффективном решении учебно-педагогических задач в изменяющихся условиях и ситуациях.

Действительно, инновация – это инструмент, которым в большинстве случаев является новый метод, прием, технология и т.д. появляется в представлении.

Инновационная образовательная среда – совокупность содержания, формы, методов и средств обучения, основанная на достижениях современной науки и техники в педагогическом процессе и направленная на формирование личности (студента), способной принимать креативные решения в профессиональной сфере.

Анализ и результаты. Р.Н.Юсуфбекова акцентирует внимание на педагогическом подходе к инновациям. В частности, автором подчеркивается, что педагогические инновации в процессе обучения и воспитания представляют собой вариативное содержание ранее неизвестной, неучтенной ситуации или педагогического события, приводящего к результату. Русские ученые – А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов, В.С.Толстой, Н.П.Степанов и другие. Изучение инновационного процесса и его компонентов. На данный момент они признают наличие следующих двух подходов к организации инновационного процесса:

1) индивидуальный микроуровень инновационности (согласно которому внедряется в практику какая-либо новая идея);

2) микроуровень, который представляет собой взаимодействие индивидуально внедряемых нововведений (в этом случае важным считается взаимодействие, единство, конкуренция и замена одного другим).

А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов и В.С.Толстой в своих исследованиях попытались обосновать системную концепцию инноваций. На данный момент авторы выделяют следующие две важные стадии инновационного процесса:

1. Развитие идей, которые выступают как инновации (м: Планирование разработки предприятия, организации того или иного вида продукции).

2. Экстенсивное развитие инноваций (конкретного продукта).

Педагогические инновации характеризуют последовательное внедрение инноваций в педагогическую деятельность. В соответствии с дидактическим

потенциалом педагогических инноваций развиваются система и процесс образования. Инновационная деятельность педагога проявляется как движущая сила, мотивирующая, стимулирующая творчество педагогического коллектива, гарантирующая качество образовательного процесса. Поэтому каждый педагог должен уметь последовательно применять инновации в своей работе, полностью понимая суть инноваций.

Модель 4К – это современная концепция образования, которая основана на развитии четырех ключевых компетенций у обучающихся: креативности, критического мышления, коммуникации и коллаборации [1]. Эти компетенции помогают формировать личностный потенциал, адаптивность и готовность к изменениям в быстро развивающемся мире. Модель 4К применяется в непрерывном образовании, то есть в образовании, которое продолжается на протяжении всей жизни человека и не ограничивается формальными рамками школы или университета. Непрерывное образование позволяет человеку постоянно обновлять свои знания и навыки, адаптироваться к изменениям в профессиональной и социальной сферах, развивать свой потенциал и личностный рост. Для реализации модели 4К в непрерывном образовании используются различные методы и технологии, такие как проектное обучение, коучинг, менторство, онлайн-курсы, игровые симуляции и др.

Простыми словами, модель 4К означает следующее:

креативность (от лат. *creatio* – творчество) – умение человека отступить от стандартных идей, правил и шаблонов [2]. Проще говоря, это способность генерировать оригинальные и при этом ценные идеи, а также использовать воображение и прогрессивный подход. Креативность входит в структуру одаренности как независимый фактор. Креативность отличается от творческих способностей, которые являются умением мыслить креативно. Креативность можно развить, если следовать некоторым советам и выполнять специальные упражнения. Например [3]:

- настроиться на позитивный настрой и отбросить страх неудачи или критики;
- чаще гулять на свежем воздухе, увеличить физические нагрузки, сменить обстановку;
- ограничить выбор ресурсов или инструментов для решения задачи, чтобы стимулировать поиск новых путей;
- заставлять себя работать над проблемой в определенные сроки, чтобы повысить концентрацию и беглость мышления;
- продумывать способы достижения цели и формулировать их в виде конкретных действий или вопросов;
- соблюдать дистанцию между конкретным и абстрактным, то есть переключаться между деталями и общей картиной проблемы;
- пользоваться двумя руками одновременно для выполнения разных заданий, чтобы активировать обе полушария мозга;
- начинать с конца, то есть представлять желаемый результат и двигаться к нему обратным ходом.

Эти и другие способы помогут развить креативность и повысить ваш творческий потенциал. Главное – не бояться экспериментировать и пробовать что-то новое.

Что касается второго «К» – это критическое мышление; Критическое мышление – это способность человека ставить под сомнение поступающую информацию, включая собственные убеждения. Это набор навыков, которые позволяют анализировать и оценивать информацию, делать выводы и принимать решения на основе проведённого анализа, а также формировать собственное мнение и отстаивать свою позицию. Критическое мышление важно в учёбе, работе и повседневной жизни, так как оно помогает выбирать достоверные источники, видеть причинно-следственные связи, находить новые пути и подходы к решению проблем. способность анализировать информацию, выделять существенное и несущественное, делать логические выводы, оценивать аргументы и доказательства.

Влияние информационных технологий на качество коммуникации. Информационные технологии (ИТ) позволили достичь беспрецедентного уровня связи и обмена информацией между людьми. Однако они также создают проблемы и риски для качества коммуникации, такие как снижение прямого общения, увеличение недопонимания и заблуждений, а также ухудшение социальных навыков и эмоционального интеллекта. Это может проявляться в разных формах, например:

- снижение эмоциональной близости и вовлеченности в общение из-за чрезмерного погружения в виртуальный мир, отвлечения на гаджеты, недостатка живого контакта;
- потеря навыков эффективной коммуникации из-за ограниченности текстового или аудио формата общения, невозможности передать невербальные сигналы, тон и интонацию голоса, мимику и жесты;
- увеличение конфликтов и недопонимания из-за различий в культуре и стиле общения, ошибок в интерпретации сообщений, отсутствия обратной связи и контекста;
- снижение продуктивности и качества работы из-за неэффективного управления удаленными командами, проблем с координацией и согласованием действий, перегрузки информацией и дистракторами.

Для того, чтобы предотвратить или уменьшить спад коммуникации из-за информационных технологий, необходимо развивать навыки коммуникации и культуру общения в организациях и личной жизни. Например, можно [4]:

- Определить цели и правила общения с использованием ИТ, выбирать подходящие каналы и форматы для разных ситуаций и аудиторий.
- Соблюдать этикет и нормы поведения в онлайн-общении, учитывать особенности культуры и языка собеседников, избегать агрессии и троллинга.
- Строить доверительные отношения с партнерами по общению, проявлять интерес и внимание к их потребностям и ожиданиям, давать конструктивную обратную связь.

- Развивать эмоциональный интеллект и навыки активного слушания, уметь распознавать и выражать свои и чужие эмоции, понимать скрытый смысл сообщений.

- Использовать разные способы поддержания живого контакта с коллегами или близкими людьми, например, видеозвонки, игры, совместные занятия или хобби.

- это способность эффективно общаться с другими людьми, слушать и понимать их, выражать свои мысли и чувства, убеждать и договариваться.

И наконец последняя «К» это - Кооперация (коллаборация). Навык работать в команде, сотрудничать с другими, учитывать разные точки зрения, договариваться о целях и задачах, распределять роли и ответственность.

Некоторые способы реализации модели 4К в непрерывном образовании могут быть:

1. Построение процесса обучения на основе проектной и проблемно-ориентированной методики, которая стимулирует креативность, критическое мышление и коллаборацию. Проектная и проблемно-ориентированная методика позволяет обучающимся работать над реальными задачами, которые требуют творческого подхода и аналитических навыков. Также она способствует развитию коммуникации, так как обучающиеся должны взаимодействовать друг с другом и с наставниками, обсуждать идеи, договариваться о решениях, представлять результаты.

2. Использование современных технологий и платформ для обеспечения интерактивности, диалогичности и совместной работы в процессе обучения. Современные технологии и платформы позволяют обучающимся получать доступ к разнообразным источникам информации, участвовать в дискуссиях и дебатах, работать над совместными проектами и продуктами, демонстрировать свои достижения и получать обратную связь. Таким образом, они способствуют развитию коммуникации, командной работы, критического мышления и креативности.

3. Применение кейс-технологии для анализа реальных ситуаций из практики и поиска оптимальных решений. Кейс-технология – это метод обучения, основанный на изучении и обсуждении конкретных ситуаций из жизни или профессиональной деятельности. Она помогает обучающимся развивать критическое мышление, так как требует анализа проблемы, выделения альтернатив и оценки последствий. Также она способствует развитию коммуникации и командной работы, так как предполагает диалог и сотрудничество между участниками кейса. Кроме того, она стимулирует креативность, так как поощряет поиск нестандартных и творческих решений.

Еще одним важнейшим способом реализации модели 4К в непрерывном образовании является организация обратной связи и рефлексии по результатам обучения, а также самостоятельной оценки сформированности компетенций 4К. Обратная связь и рефлексия помогают обучающимся осознавать свои достижения и трудности, анализировать свой опыт и планировать дальнейшее обучение. Самостоятельная оценка позволяет обучающимся контролировать свой прогресс и

развитие компетенций 4К, а также формирует у них ответственность за свое обучение. Для организации обратной связи и рефлексии можно использовать разные инструменты, например, дневники, портфолио, опросники, интервью, рубрики и др.

Выводы и рекомендации. Таким образом можно сказать что, преимущество метода 4К в непрерывном образовании заключается в том, что он помогает обучающимся развивать те навыки и компетенции, которые необходимы для успешной адаптации и самореализации в меняющемся мире. Метод 4К способствует:

1. Формированию гибкого и креативного мышления, способного решать сложные и нестандартные задачи, генерировать новые идеи, адаптироваться к изменениям.

2. Развитию эффективной коммуникации, умения слушать и понимать собеседника, аргументировать свою позицию, учитывать разные мнения и культуры, вести переговоры и договариваться.

3. Укреплению командной работы, умения сотрудничать с другими людьми, распределять роли и ответственность, координировать действия и достигать совместных целей.

4. Повышению критического мышления, умения анализировать информацию из разных источников, выделять существенное и второстепенное, проверять факты и доказательства, делать выводы и принимать решения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Модуль (bimm.uz)
2. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. - Ростов н/Д, 2009.
3. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: учеб. пособие. - 4-е изд., перераб и доп. - М., 2009.
4. Зязюн И.А. Основы педагогического мастерства: Учеб. пособие - М., 2009.
5. López-Pérez L. A., Flores-Prieto J. J., Ríos-Rojas C. Adaptive thermal comfort model for educational buildings in a hot-humid climate //Building and Environment. – 2019. – Т. 150. – С. 181-194.
6. Lindberg R. S. N., Laine T. H. Detecting Play and Learning Styles for Adaptive Educational Games //CSEDU (1). – 2016. – С. 181-189.
7. Hossler D., Stage F. K. Family and high school experience influences on the postsecondary educational plans of ninth-grade students //American educational research journal. – 1992. – Т. 29. – №. 2. – С. 425-451.
8. Van de Werfhorst H. G. Early tracking and social inequality in educational attainment: Educational reforms in 21 European countries //American Journal of Education. – 2019. – Т. 126. – №. 1. – С. 65-99.

**MULOQOT JARAYONIDA O‘ZARO HURMAT
KATEGORIYASI: SEN/SIZ MUROJAAT SHAKLLARI
VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI**

Saydullayeva Surayyo Serajiddinovna,
*Navoiy davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya. Ushbu maqola o‘zbek va ingliz tillarida murojaat shakllari “sen” va “siz” - “you”larning talqiniga bag‘ishlanadi. Har ikkala millatning nutqiy muloqotida kommunikantlar o‘rtasida hurmat kategoriyasini anglatuvchi ushbu murojaat shakllarining qo‘llanilishi va lingvomadaniy xususiyatlari o‘zbek va ingliz tilidagi badiiy asarlar hamda ijtimoiy hayotimizda uchraydigan matnlar tahlillari asosida ularning o‘xshash va farqli jihatlari yoritib berilgan. Shu bilan bir qatorda, maqolani yozishda bir qator olimlarning qarashlari va ilgari surgan nazariyalaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: sen, siz, you, murojaat, hurmat, affikslar, jins kategoriyasi, yosh kategoriyasi, lingvomadaniyat, nostandart nutq, nutqiy muloqot.

Аннотация. Данная статья посвящена интерпретации форм обращения в узбекском и английском языках «ты-сен» и «вы-сиз». Использование, а также лингвистические и культурные особенности этих форм обращения, которые представляют собой категорию уважения среди коммуникаторов в речевом диалоге обеих наций, подчеркивают их сходства и различия на основе анализа произведений искусства на узбекском и английском языках и текстов, встречающихся в нашей общественной жизни. Кроме того, при написании статьи были использованы взгляды и теории, выдвинутые рядом ученых.

Ключевые слова: ты-сен, вы-сиз обращение, уважение, аффиксы, гендерная категория, возрастная категория, лингвокультура, нестандартная реч, вербальное общение.

Abstract. This article is devoted to the interpretation of the forms of address in the Uzbek and English languages “you-sen” and “you-siz” (Uzbek) – “you” (English). The use, as well as the linguistic and cultural characteristics of these forms of address, which represent a category of respect among communicators in the speech dialogue of both nations, highlight their similarities and differences based on the analysis of works of art in Uzbek and English and texts encountered in our social life. In addition, the views and theories put forward by a number of scientists were used when writing the article.

Keywords: you-sen, you-siz, you, appeal, respect, affixes, gender category, age category, linguistic culture, non-standard speech, verbal communication.

Kirish. Har bir millatning milliy madaniyatida insonlar bir birlariga hurmat ko'rsatishi muloqotning eng yuqori odob-axloqi hamda etiketi hisoblanadi. O'zbek va ingliz tillarida nutqiy muloqotda kommunikantlar o'rtasida muloqotning hurmat kategoriyasini saqlab qoluvchi “**sen**” va “**siz**” murojaat shakllari mavjud. Ushbu o'zbek tilidagi murojaat shaklini Q.Sh.Qaxarov “O'zbek tilining izohli lug'ati” orqali quyidagicha ta'riflaydi, **sen** – kishilik olmoshi, ikkinchi shaxs, birlik.

1. O'zidan kichik, yaqin kishiga murojaatda ishlatiladi.
2. Ko'pchilikka murojaatda dag'allik yoki mensimaslikni bildiradi.

Siz – kishilik olmoshi, ikkinchi shaxs, ko'plik.

1. Ko'pchilikka murojaatda ishlatiladi.
2. O'zidan katta kishiga va, umuman, har qanday shaxsga nisbatan hurmatni bildiradi [4].

Bunga qo'shimcha tariqasida “**sen**” muloqotda yana bir ya'ni jonsiz narsalarga murojaat tarzida yoki ularning nomi o'rnida foydalanishning shaklini keltirishimiz mumkin: “*Eh, yoshligim sen bunchalar tez meni tark etding*”.

“Ingliz tilining izohli lug'ati” [14]da esa quyidagicha beriladi: “**You**” o'zbek tilidagi **sen** va **siz** murojaat shaklini anglatib keluvchi birgina shakldir:

1. nominativ yoki ob'ektiv holatda ikkinchi shaxs olmoshi yakka yoki ko'plikda, murojaat qilingan shaxs yoki shaxslardan ishlatiladi
2. jumla mavzusi bilan qo'shimchada ishlatiladi, ba'zan mavzuni ta'qib qilish uchun takrorlanadi
3. norasmiy. (gerund oldidagi sizning olmoshi o'rniga ishlatiladi)

Ingliz tilida “**You**” olmoshi birlik va ko'plik o'rtasidagi farqni aniqlash uchun qo'shimcha shakllar bilan izohlanadi. “**You**” olmoshi va murojaat shakli og'zaki nutqda Janubiy Midland va AQShning janubida keng tarqalgan. “**Y'all**” (**You all**) monosillabik shakli Janubiy Midland va Amerika Qo'shma Shtatlarining Janubida bu mintaqaviy o'ziga xoslikni anglatishdan ko'ra, tanish va norasmiy holatlarda qo'llaniladi. Buning egalik shakllari odatda **all's** dan ko'ra **y'all's** ning qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir. “**You**” (**You+ones** (kimdir)) shakli janubiy Midlandda foydalaniladigan ko'pincha nostandart nutqda uchraydigan shaklidir; uning o'rnini **y'all** yoki **y'all's** olmoshlari bilan almashtirish ham mumkin. Ammo, Boston, Nyu-York va Chikago kabi shahar markazlarida keng tarqalgan **Youse** (**you + otlarning ko'plik shakli 's**) nutqda kam uchraydigan formalarini uchratishimiz mumkin, shuningdek, bu oddiy norasmiy ifoda shakli hamdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Jahon tilshunosligidagi bir qator olimlardan R.O.Yakobson, R.Jon, Ye.Melibruda, D.Efron, P.Braun va S.Levinson, S.Mills, L.Mullani, G.Kasper, R.Lakofflarning [11, 3] ilmiy tadqiqotlari ingliz tilida nutqiy etiketlar, nutq aktlari hamda xushmuomalalikning lingvistik jihatlarini, shuningdek, rus tilshunosligida Ye.A.Zasepina, T.V.Larina, N.I.Formanovskaya, B.X.Raxmatillayeva, L.V.Xoxlovalarning [12, 5, 2, 9, 10] tadqiqotlari “xushmuomalalik” tushunchasining leksik va frazeologik obyekti, xushmuomalalik va muloqot uslubi toifasi: ingliz va rus tillari madaniy an'alarini taqqoslab o'rganishga bag'ishlangan.

Xorijiy tilshunos olimlardan N.Ti [8] va C.Liu [6], o'zbek tilshunoslaridan G'.Zikrillayevlarning [13] olib borgan tadqiqotlari davomida **sen/siz** shakllaridan foydalanish va ularning o'xshash va farqli jihatlarini ko'rsatib berganlar.

Professor S.Mo‘minov “turli millat vakillarining bu so‘zlarga munosabati rang-barang va o‘ziga xos bo‘lib, bulardan voqif bo‘lish”ning ahamiyati haqida alohida ta’kidlaydi [7].

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbek va ingliz xalqlari nutqiy etiketlarning lingvomadaniy xususiyatlari va uning ifoda shakllari shu bilan bir qatorda, ijtimoiy mohiyatini tadqiq etishdan iborat.

Tahlil va natijalar. Ingliz tilida **sen** va **sizning** birgina **you** shakli orqali ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin. Bundan tashqari, **you-sen** yaqinlikni ifodalashi, **you-siz** murojaat shakli esa qaysidir ma’noda masofani saqlashi, rasmiy vaziyatlarda yoki begonalar o‘rtasida bo‘ladigan muloqotda qo‘llaniladi ya’ni **You (Siz)** – umumiy murojaat shaklidir: *You know he shot his brother? – said Ursula.* (Bilasiz(san)mi, u akasini otgan. dedi Ursula). D.H.Lawrence “Women in love”

Ingliz tilidagi **you** olmoshi- “sen” va “siz” shakllarining qarama-qarshiligi nutqiy odatga xos hamma vaziyatlarda ishlatiladi va barcha til birliklariga qo‘shiladi, ammo hech qanday ushbu olmoshlari bilan qo‘llanilayotgan fe’lga affiks qo‘shilmaydi, shuningdek, tarjima qilinayotganda kontekstning ma’nosiga bog‘liq bo‘lgan holda **sen** yoki **siz** deb tarjima qilinadi. O‘zbek tilida esa **sen** va **siz** shakllari birlik va ko‘plikdagi kishilik olmoshlari bilan birga fe’lning shaxs-son affikslarida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi:

– *Siz bizdan xavotir olmay uyingizga ketavering!*

yoki,

– *Sen o‘z vazifangni nimalardan iborat ekanligini bilishing shart!*

Demak, o‘zbek tilida **siz** olmoshiga **-iz/-z, -siz,-ngiz, -(i)ng** yoki **sen** olmoshiga **-ing/-ng, -san, -ng**, affikslarning qo‘shilishi orqali hurmat ma’nosini ifodalanishini va ingliz tilida bunday affikslarning mavjud emasligini yuqorida keltirilgan misollarda ko‘rishimiz mumkin.

T.P.Ariskina erzyan tilida **sen-ton/siz-тым** olmoshi ikkinchi shaxs ko‘plik fe’l shakli bilan qo‘llanilsa, venger tilida esa **sen-te/siz-dn,onbk, maga,maguk** olmoshi uchinchi shaxs birlik va ko‘plik fe’l shakllari bilan qo‘llanish maqsadga muvofiqligini ta’kidlaydi, shu bilan bir qatorda **sen** va **siz** shakllaridan foydalanishning quyidagi formalarini aniqlaydi:

1. Suhbatdoshning tanishlilik darajasi;
2. Rasmiy/norasmiy muloqot muhiti;
3. Muloqotchilarning o‘zaro munosabati;
4. Suhbatdoshlarning muloqotdagi tengligi / tengsizligi [1].

Bundan ko‘rinib turibdiki, asrlar davomida isoniy munosabatlar rivojlanib kelgan davrlardan boshlab shaxslar o‘z muomala me’yorlarini turli lingvistik vositalar asosida belgilaydilar.

Nguen Vu Хьiong Ti o‘zining tadqiqotlari davomida **sen/siz** shakllaridan foydalanish subyektiv ekanligini, muloqotda “**siz**”dan “**sen**”ga o‘tishi, suhbatdoshlardan birining rasmiy munosabatlardan yaqinroq va do‘stona munosabatlarga o‘tish istagini aks ettirishini va “**siz**”dan “**sen**”ga o‘tish kommunikativ harakatning ikkala ishtirokchisi tomonidan qabul qilinishi kerak ekanligini ta’kidlaydi [8].

C.Liu ingliz tilida **sen/siz** ma’nosini anglatuvchi faqat “**You**” ikkinchi shaxs olmoshi bor ekanligini, u birlikda va ko‘plikda muloqotda respientni bildirib kelishini,

mandarin tilida “**ni**” (sen/siz) olmoshi ikkinchi shaxsning birlikda va “**nimen**” ko‘plikda ifodalanishini ta’kidlab o‘tadi. Bundan tashqari, “**nin**” olmoshi ham ma’lum bir qabul qiluvchiga hurmat ko‘rsatadigan yagona shakldir [6].

G‘.Zikrillayev o‘z tadqiqotlarida -siz va -sen murojaat shakllarini quyidagi munosabatlarga bo‘ladi deb yozadi [13]:

1. Qarindoshlik munosabati.
2. Tanish-notanish yoki yaqin emaslik munosabati.
3. Yosh orasidagi munosabat.

O‘zbek tili va milliy madaniyatida qarindoshlar o‘rtasidagi muloqot hamda murojaat vazifasi bajaruvchi, shu bilan bir qatorda hurmat ma’nosini ifodalab keluvchi shakl bu “**sen**” va “**siz**”dir. Ushbu shakllarning ishlatilishi qarindoshlikning muloqotdagi a’zolari o‘rtasidagi genetik yaqinlik darajasi hamda yoshi orasidagi farqqa bog‘liq bo‘ladi. O‘zbek nutqiy etiketida birlamchi nomlanishda so‘zlashuvchilarining yoshiga qarab namoyon bo‘ladi: ota, ona, buva, buvi, tog‘a, xola, amma, amaki, aka, opa kabi katta yoshli tinglovchilarga “**sizlab**” murojaat qilinadi. O‘zbek xalqida ota-onalar o‘z farzandlariga “**sen**” deb murojaat qilishi, farzandlarning o‘z ota-onasiga va o‘zidan yoshi katta bo‘lgan barcha qarindoshlariga “**siz**” deb munosabatda bo‘lishi me’yor hisoblanadi. Shuni ham inobatga olish lozimki, notanish kishilar o‘rtasidagi murojaat va muloqotda yoshi va jinsidan qat’iy nazar “**sizlab**” munosabatda bo‘lish maqsadga muvofiqdir:

– *Yo‘lingdan qolma, sen menga to‘g‘ri kelmas ekansan.* (G‘afur G‘ulom, “Shum bola”. 184-b.)

– *Menga bir oz quloq bering, Oyimposhsha, siz o‘zingiz shunday soddamisiz yoki marg‘ilonliklarning hammasi shunday sodda bo‘ladimi?* (G‘afur G‘ulom, “Shum bola”. 191-b.)

– *Xayr onajon! Manim uchun buvimni quchog‘lab qo‘ying.* (A.Qodiriy, “O‘tgan kunlar”. 355-b.)

– *O‘g‘lim, san onangning gapiga achchig‘lanma.* (A.Qodiriy, “O‘tgan kunlar”. 136-b.)

Birinchi matn parchasi ikki tanish o‘rtasidagi muloqot, ikkinchisi bir-biriga notanish bo‘lgan insonlar o‘rtasidagi muloqotdan ko‘rinib turibdiki, hurmat ma’nolarini anglatuvchi **sen** va **siz** murojaat shakllari hududiy va etnik jihatdan cheklangan bo‘lmay, butun o‘zbek millati uchun umumiy hisoblanadi. Uchinchi matnda qizning onasiga “**siz**” deb murojaat qilganini, oxirgi matnda esa otaning farzandiga “**senlab**” munosabatda bo‘lishini ko‘rishimiz mumkin. Muloqot jarayonida yuzaga keladigan nutq aktlarining qo‘llanilishiga ko‘ra, “hurmat” kategoriyasi namoyon bo‘lgan yoki kuchaytirilgan tarzda aks etadi. Bunday holda kontekstda hurmat shakli bilan birga, leksik, fonetik, leksik-grammatik vosita qo‘llaniladi.

Ingliz tilida ham qarindoshlar hamda begona kishilar o‘rtasida murojaatning **sen/siz** shakllaridan foydalaniladi va asosan “**senlab**” munosabatda bo‘lish me’yor hisoblanadi va murojaat qilayotganda ushbu shakl eng maqbuli hisoblanadi:

– *“You’re not an artist, then,” she said in a tone that placed him as an outsider.* (Demak, **sen** rassom emassan, - dedi u uni begonadek ko‘rsatgan ohangda.) D.H.Lawrence “Women in love”, p-20

– *How do you do, Hermione. I was sketching.* (Qandaysan, Germiona. Men eskiz chizayotgan edim.) D.H.Lawrence “Women in love”, p-34

– *Mom I miss you.* (Ona seni (sizni) sog‘indim).

Yuqorida keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, ingliz tilida asosan murojaatning “sen” shakli ishlatiladi. Qarindoshlar, ota-ona, aka-uka, bobo-buvilar o‘rtasidagi muloqotda ham o‘zbek tilidagi singari yosh va jinsga ahamiyat berilmaydi va faqatgina “sen”dan foydalaniladi, farqli tomoni shundan iboratki, matnni boshqa tillarga tarjima qilingandagina tarjima qilinayotgan tilning madaniyatidan kelib chiqqan holda “siz”ga murojaat qilinishi mumkin.

Yevropa madaniyatida er-xotinning bir-biriga “senlab” gapirishi me‘yoriy holat sanaladi. Bu ularning bir biriga bo‘lgan munosabatini yanada yaqinroq ekanligidan dalolat beradi:

– *“John, are you coming?” asked his wife.* (“Jon, kelyapsanmi?” so‘radi turmush o‘rtog‘i)

Ingliz tilida kishilik olmoshi hamda murojaat shaklini ifodalab keluvsi “you” ikkinci shaxs birlik va ko‘plikda “Sen”ni ifodalab keladi va fe‘lga hech qanday affiks qo‘shilmaydi.

Tarixga nazar soladigan bo‘lsak, ota-bobolarimiz o‘z ayollariga “sizlab” munosabatda bo‘lishgan, bu esa ularning o‘z ayollariga bo‘lgan hurmatini bildirib kelgan:

– *Otabek: – Kim yig‘latdi sizni?*

– *Kumush: – Yig‘labmanmi?*

– *Otabek: – Ko‘zingiz, kibrakingiz...* (A.Qodiriy, “O‘tgan kunlar”. 152-b.)

Ushbu misoldagi murojaat shaklining “siz” formasiga **-ing/-ingiz;- ng/-ing** affikslari qo‘shilishi orqali hurmat kategoriyasini ifodalab kelmoqda.

Hozirgi kunga kelib, ko‘pchilik o‘zbek erkaklari o‘z rafiqasiga senlab gapiradilar, biroq ayollar o‘z turmush o‘rtog‘ini senlamaydilar, buni esa ularning yaqinligi tufayli, deb tushunish lozim. Shuning uchun ham bunda tinglovchining kamsitilishi anglashilmaydi:

– *O‘zing qalaysan? Zerikmay turibsanmi? Yoki kechalari ko‘z yoshlaring bilan yostiqlarni ivitib qo‘yyabsanmi?* (Z.Saidnosirova, Oybegim mening)

Bunday kontekstda so‘zlovchining tinglovchiga ijobiy munosabati ko‘proq ifodalanadi. Bu ham erning xotiniga muomalasidagi g‘amxo‘rlik, xayrixohlik va uning uchun kuyunish holatlari aynan “sen” shakli yordamidagi murojaat orqali etkazib berilgan. Muloqotning vaziyati imkon bersa, so‘zlovchi o‘z xotiniga siz shaklida ham murojaat qiladi.

Nikoh munosabatlarida ham “sen va siz” shakllarining ahamiyati juda katta. Avvaldan “senlab” muloqot qilib yurgan insonlar o‘zaro turmush qursa, unashtirilgandan keyin, qiz yigitni va uning barcha oila a‘zolarini yoshlaridan qat‘i nazar “sizlab” gapirishi shart. Yigit esa bo‘lajak turmush o‘rtog‘ini xohlasa sizlashi, xohlasa “sen” deb murojaat qilishi mumkin. Ammo uning aka-uka, opa-singil va boshqa yaqin qarindoshlarini, albatta, sizlashi kerak. Bu hurmat va odob belgisi sanaladi. Sizlamlasligi nikohdan xursand emasligi, uni mensimayotganligi kabi noxush mazmunlarni keltirib chiqaradi. Yaqin tarixda erkaklar o‘z turmush o‘rtoqlarini “siz” deb murojaat etishmagan, albatta, “senlab” gapirganlar. Ayollar esa har doim o‘z juftlarini “sizlab” gapirganlar. Bu sharqona etiket

belgilari hisoblangan. Ba’zi hududlarda esa (masalan, Xorazmda) yangi kelinlar farzand ko‘rib, farzandlarining tili chiqmaguncha, hech kimga bir og‘iz ham gapirmaganlar. Faqat uyda yolg‘iz qolganda, turmush o‘rtoqlari bilan gaplashganlar. Bu ham nutqiy etiket sanalgan. Uning yumshatilgan shakllariga hozir ham amal qilinadi.

Xulosa va takliflar. Ijtimoiy vazifa – mavqelarning o‘zgarishi bilan “Sen/siz” shakllarining almashinishi kuzatiladi: shunchaki tanish bo‘lgan kishilarning qadrdonlashishi, sharoitning rasmiydan norasmiyga o‘tishi yoki, aksincha. Qisqasi, muloqot davomida bu shakllarning tanlanishi suhbatdoshlarning yoshi, tanish yoki notanishligi, rasmiy yoki norasmiy munosabatlar bilan belgilanadi.

Demak, murojaatning **sen/siz** shakllari o‘zbek va ingliz tillarida farqli tomonlari mavjud ekanligi misollar yordamida tahlil qilindi. O‘zbek tilida **sen** shakliga **-san/-ing** affiksi qo‘shilishi orqali yasaladi, ingliz tilida esa bunday affiks mavjud emas; **siz** murojaat shaklining o‘zbek tilida **-siz/-ing, -ingiz, -giz** affikslari fe‘llarga qo‘shilishi orqali yasaladi, ingliz tilida esa **siz (you-sen)** murojaat shakli faqatgina rasmiy holatlarda ishlatiladi va hech qanday affiks qo‘shilmasligi misollar orqali yoritib berildi. O‘zbek tilida “**sen**” yaqin qaridoshlar, yoshi kattalar kichiklarga murojaat qilganda, er va xotin munosabatlarida; “**siz**” – yosh va jins kategoriyasiga, hurmatni ifodalashda yoshi kichiklar kattalarga murojaat qilishda qo‘llanilsa, ingliz tilida barcha munosabatlar “**you**”- **sen** shaklidan foydalaniladi, **siz** faqatgina rasmiy munosabatlarda, yozma nutqda qo‘llaniladi, og‘zaki nutqda deyarli qo‘llanilmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Арискина Т.П. Выражение речевого этикета в эрзянском и венгерском языках, автореферат, Саранск 2007.
2. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – Москва: Высшая школа, 1989.
3. John R Searle, *Speech Acts*. Cambridge University Press. 1969.
4. Кахаров Қ.Ш. Ўзбек ва немис нутқий этикетларининг қиёсий тадқиқи // Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертацияси. – Андижон, 2020.
5. Ларина Т.В. «Категория вежливости и стиль коммуникации: сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций». – Москва, 2009.
6. Лиу С. // <https://skemman.is/bitstream/1946/20360/1/BA%20thesis.pdf>
7. Мо‘minov S. *Muloqot mezonlari*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2004.
8. Нгуен Ву Хыонг Ти. *Обращение как элемент русского речевого этикета на фоне вьетнамской лингвокультуры*. – Москва, 2010.
9. Рахматиллаева Б.Х. *Этикетные формы обращения и привлечения внимания в современном русском языке (в сопоставлении с узбекским)*. Автореферат. – Ташкент, 1992.
10. Хохлова Л.В. *Социолингвистический анализ форм вежливости в языке раджастхани в журнале Восток (Oriens)*. – Москва: Российская академия наук, 1973.
11. Якобсон Р.О. *Лингвистика и поэтика Структурализм: “за” и “против”*. – Москва, 1975.

12. Зацепина Е.А «Лексико-фразеологическая объективация концепта "вежливость" в русском языке» дисс. кан. фил. наук: – Воронеж, 2007.
13. Зикриллаев Ғ. Феллинг шахс, сон ва хурмат категориялари системаси. – Тошкент: Фан, 1990.
14. <https://www.dictionary.com/browse/you>

THE PROBLEMS OF VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE CORPUS OF PARALLEL TEXTS ON FICTIONAL BOOKS

Jalolova Shahnoza Muhammadjonovna,
PhD, Senior teacher at NUU

Gulomjonova Nozigul Dilshodbek qizi,
1st year Master's degree student at NUU

Abstract: This article explores the challenges associated with analyzing phraseological units in the corpus of parallel text in fictional books. It identifies five key challenges, including cultural differences, language registers, contextual meaning, polysemy, and creative writing. The article suggests that translators and researchers need to consider these factors to ensure accurate translation and analysis of phraseological units, and highlights the importance of doing so in enhancing the quality of the narrative.

Keywords: Phraseological Units, Parallel Text, Fictional Books, Corpus, IMRAD, Cultural Differences, Language Registers, Contextual Meaning, Polysemy, Creative Writing, Translation, Analysis, Narrative.

Introduction. Phraseological units are an essential aspect of language, and they play a significant role in enhancing the quality of communication. They help in expressing ideas and emotions effectively and efficiently. Phraseological units are a group of words that have a fixed and specific meaning, and they cannot be understood by simply combining the individual words. In other words, phraseological units are a combination of words that act as a single lexical unit. The use of phraseological units is common in literary works, especially in fictional books, where authors use them to create vivid and expressive narratives. However, the use of phraseological units in fictional books has its challenges.

Background. The use of phraseological units is common in literary works, and it has been studied by various linguists and researchers. Phraseological units can be categorized into several types, such as idioms, collocations, proverbs, and phrasal verbs. These units play a significant role in creating vivid and expressive narratives in fictional books. However, their use in fictional books has its challenges, especially when it comes to corpus analysis of parallel text.

Parallel text refers to two texts that are translations of each other. The corpus of parallel text is a collection of parallel texts, and it is used to study translation and language. The corpus of parallel text in fictional books is used to study the translation of phraseological units and their impact on the quality of the narrative. However, the corpus of parallel text in fictional books has its challenges when it comes to the analysis of phraseological units.

Methodology. The methodology used in this paper is based on the IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) structure. The introduction provides a brief overview of the topic, while the methods section describes the methodology used in the research. The results section provides the findings of the research, and the discussion section discusses the findings in detail.

Results. The analysis of phraseological units in the corpus of parallel text in fictional books revealed several challenges. The challenges are discussed below.

Cultural Differences

One of the challenges of analyzing phraseological units in the corpus of parallel text in fictional books is cultural differences. Phraseological units are often culture-specific, and their meanings may not be the same in different cultures. This can lead to difficulties in translating and analyzing phraseological units in parallel text. For example, the phrase "cat got your tongue" is an English idiom that means someone is quiet or speechless. However, the phrase may not make sense in another culture, and it may be challenging to translate it accurately.

Language Register

Another challenge of analyzing phraseological units in the corpus of parallel text in fictional books is the language register. The language register refers to the level of formality or informality of language. Phraseological units can have different levels of formality or informality, and this can impact the translation and analysis of the units in parallel text. For example, the phrase "kick the bucket" is a colloquialism that means to die. The use of such phrases in literary works may not be appropriate, and it may require a different translation in the target language.

Contextual Meaning

Phraseological units often have a contextual meaning, and this can lead to difficulties in translating and analyzing the units in parallel text. The contextual meaning refers to the meaning of a phraseological unit in a particular context. For example, the phrase "break a leg" is an English idiom that means good luck. However, the phrase may not make sense in another context, and it may be challenging to translate it accurately.

Polysemy

Another challenge of analyzing phraseological units in the corpus of parallel text in fictional books is polysemy. Polysemy refers to the phenomenon where a word or phrase has multiple meanings. This can lead to difficulties in translating and analyzing phraseological units in parallel text. For example, the phrase "give up" can mean to surrender or to stop doing something. The translation of this phrase can be challenging, as it can have different meanings in different contexts.

Creative Writing

Creative writing is another challenge in the analysis of phraseological units in the corpus of parallel text in fictional books. Authors often use creative writing techniques to create vivid and expressive narratives, and this can impact the use and translation of phraseological units. For example, authors may use figurative language to create metaphors, similes, and other literary devices. The translation of these devices can be challenging, as the literal translation may not convey the same meaning as the original phrase.

Discussion. The challenges of analyzing phraseological units in the corpus of parallel text in fictional books have significant implications for the quality of the narrative. If the translation and analysis of phraseological units are not accurate, it can lead to misinterpretation and miscommunication. This can impact the reader's understanding and enjoyment of the narrative.

To overcome these challenges, translators and researchers need to consider several factors. First, they need to be aware of the cultural differences and language registers of the source and target languages. This can help in selecting appropriate translations for the phraseological units. Second, they need to consider the contextual meaning and polysemy of the phraseological units. This can help in selecting the most appropriate translation for the unit in a particular context. Third, they need to be familiar with creative writing techniques used by the author. This can help in selecting appropriate translations for literary devices.

Conclusion. Phraseological units are an essential aspect of language, and they play a significant role in enhancing the quality of communication. However, the use of phraseological units in the corpus of parallel text in fictional books has its challenges. The challenges of analyzing phraseological units in the corpus of parallel text in fictional books include cultural differences, language register, contextual meaning, polysemy, and creative writing. To overcome these challenges, translators and researchers need to consider several factors, such as cultural differences, language registers, contextual meaning, polysemy, and creative writing techniques. The accurate translation and analysis of phraseological units can enhance the quality of the narrative and the reader's understanding and enjoyment of the fictional book.

REFERENCES:

1. Baker, M. (1995). Corpora in Translation Studies: An Overview and Some Suggestions for Future Research. *Target*, 7(2), 223-243.
2. Biber, D., Conrad, S., & Cortes, V. (2004). If you look at...: Lexical bundles in university teaching and textbooks. *Applied Linguistics*, 25(3), 371–405.
3. Fedorova, O., & Sjöholm, K. (2018). Phraseology in Literary Translation. In A. Ryzhova, M. Seijbel, & O. Timofeeva (Eds.), *Phraseology in Foreign Language Learning and Teaching* (pp. 141-166). Springer.
4. Göpferich, S. (2009). Translation Units and Grammatical Shifts: Towards an Integration of Product- and Process-based Translation Research. *Meta: Translators' Journal*, 54(4), 782-792.
5. Hanks, P. (2004). Corpus Pattern Analysis. In A. Partington, J. Morley, & L. Haarman (Eds.), *Corpora and Discourse* (pp. 251-268). Rodopi.
6. Hanks, P. (2013). *Lexical Analysis: Norms and Exploitations*. MIT Press.
7. Kilgarriff, A. (2005). Language is never, ever, ever, random. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 1(2), 263-276.
8. Mair, C. (2016). Corpus Linguistics and Language Pedagogy: The State of the Art and Future Prospects. In V. Brezina, & L. Flowerdew (Eds.), *Corpus Linguistics and 21st-Century English Language Teaching* (pp. 1-22). Routledge.

9. Moon, R. (1998). *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-Based Approach*. Clarendon Press.

10. Nesselhauf, N. (2005). *Collocations in a Learner Corpus*. John Benjamins Publishing.

SODDA GAP SINTAKSISINI O'QITISHDA INNOVATSION USULLARNING O'RNI

Qurbonova Yulduz Qulmurot qizi,
*NavDPI 13.00.02-Ta'lim va tarbiya
nazariyasi va metodikasi (O'zbek tili)
ixtisosligi tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Maqolada umumta'lim maktablarida sodda gap sintaksisini o'qitishning zamonaviy mexanizmlari, o'quvchilarda nutqiy kompetensiyani oshirish yo'llari, matnlar bilan ishlashda didaktik matnlardan foydalanishning samarali jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsion, nutqiy kompetensiya, sodda gap sintaksisi, lingvistik kompetensiyani.

Аннотация. В статье освещены современные механизмы обучения синтаксису простых предложений в общеобразовательных школах, пути повышения речевой компетентности учащихся, эффективные аспекты использования дидактических текстов в работе с текстами.

Ключевые слова: новаторский, речевая компетентность, простой синтаксис предложения, лингвистическая компетентность.

Annotation. The article highlights modern mechanisms of teaching the syntax of simple sentences in secondary schools, ways to improve the speech competence of students, effective aspects of the use of didactic texts in working with texts.

Keywords: innovative, speech competence, simple sentence syntax, linguistic competence.

Kirish. Respublikamizda "ta'lim-tarbiya tizimining barcha bo'g'inlarida o'zbek tili va adabiyoti fanini o'qitishning hamda ushbu soha bo'yicha yuqori malakali kadrlar tayyorlashning sifatini tubdan oshirish" vazifasidan kelib chiqqan holda ona tili va adabiyot fanlarini o'qitish metodikasi tubdan isloh qilindi, barcha umumta'lim fanlari qatorida milliy o'quv dasturi ishlab chiqilib, o'quv jarayoniga tatbiq etildi. Ona tili ta'limning asosiy maqsadi sifatida o'quvchining kommunikativ layoqatini shakllantirish, zamonaviy til ta'limi muhitini yaratish va shu orqali ularda lingvistik, nutqiy va pragmatik kompetensiyalarni shakllantirish belgilandi. Bugungi kunda ona tili ta'limida lingvistik bilimni kontekstda berish, umumta'lim maktablarida sodda gap sintaksisini o'qitish metodikasi mazmunini takomillashtirish masalasi dolzarb ahamiyatga ega bo'lib, sinflararo sodda gaplarni o'qitish, innovatsion metodlar, noan'anaviy mashq va topshiriqlar yuzasidan ilmiy-metodik tavsiya hamda xulosalar ishlab chiqishga zarurat yuzaga keldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Respublikamizda sintaksisning nazariy masalalari G'.Abdurahmonov, A.Hojiyev, A.Nurmonov, N.Mahmudov, B.O'rinboyev, D.Lutfullayeva kabi bir qator olimlar tomonidan, umumiy o'rta ta'lim jarayonida sintaksis bo'limini o'qitish masalalari M.Asqarova, O.Roziqov, Y.Abdullayev, H.Ne'matov, M.Omilxonova, A.G'ulomov, N.Sattorova, N.Shukrullayev, Sh.Yusupova, M.Sobirova, T.Yusupova, N.Qosimova, E.Ibragimova, M.Nazarovalar tomonidan tadqiq etilgan.

Xorijda sintaksisni o'qitish masalalari bo'yicha S.Chatman, J.Aplayeva, Gang Zhou, Özkan, F. va B. Musa, S.Yildirim kabi olimlar tadqiqot olib borganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash, interfaol metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Umumta'lim maktablarida sodda gaplar va ularning turlarini o'qitish an'anaviy-analitik sintaksisni o'rgatishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. O'quvchi nafaqat sodda gaplarning qurilishi, turlari, gapning kesimsiz ifodalanmasligi, yig'iq va yoyiq ko'rinishlari, gap bo'laklari miqdori kabi grammatik xususiyatlarni, balki sodda gaplarning mazmunan milliy-madaniy jihatlarimiz bilan aloqador tarzda, inson shaxsi, psixologiyasi, bilim darajasi bilan chambarchas bog'liqligi, ayniqsa, gapning yuzaga chiqishida nutqiy vaziyat muhim rol o'ynashini ham bilishi lozim. O'quvchilarga sodda gap sintaksisini o'rgatishning asosiy maqsadlaridan biri ularning turli nutqiy vaziyatlarda til birliklaridan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirishdan iborat. Bu borada interfaol metod usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Masalan, gap va uning ifoda maqsadiga ko'ra turlarini o'rgatishga doir mavzuni oladigan bo'lsak, mavjud 8-sinf “Ona tili” [4] darsligida ushbu mavzu uchun bir soat ajratilgan bo'lib, asosan gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari haqida ma'lumot berilgan. Biz o'quvchilarga gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlarining mazmun-mohiyati, tinish belgilarining qo'llanilishi hamda ohang yordamida farqlanishini o'zlashtirib olishlariga e'tibor qaratdik. Bunda audiomateriallardan keng foydalandik.

Tinglang. Gapni ifoda maqsadiga ko'ra turlarga ajratib yozing.

Audiomatn: Tanaffus bo'ldi? Bu kitobni yaxshilab o'qing. Mahallamizda hashar tashkil qildik. Eng yaqin do'sting kim? Bu xabar yolg'on! Vazifalarni vaqtida bajarang. Bu voqeani buvinga aytishimiz kerak. Suv ichasanmi? Ko'chaga chiqma. Toshkentga ketyapsan? Do'stingni chaqir. Manzara chiroyli, havosi toza.

Darak gap	So'roq gap	Buyruq gap

Leksik birliklar kontseptual tarmoqlarning tarkibiy qismlari sifatida yoki kontseptual tarmoqlarga kirishni ta'minlaydigan (eshituvchi yoki vizual) ogohlantiruvchi sifatida ko'riladi. Neyroilmiy natijalar oqimi so'zlarni tushunish qayta ishlangan so'zlarning semantik tarkibiga mos keladigan asab faollashuvi bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Masalan, og'iz, qo'l yoki oyoq bilan bajarilgan harakatlarni tavsiflovchi jummalarni tinglash bunday harakatlarni bajarish va kuzatishni ta'minlaydigan ko'rish-motor zanjirlarni faollashtirishi natijasida yuzaga keladi [6].

Ajratib yozgan gaplaringizni qayta o‘qing. Ushbu jadvalga joylashtirishda sizga nimalar yordam berdi? Fikringizni izohlang.

Quyidagi matnlarni o‘qing. Mazmun va ohangiga e‘tibor bering.

1-matn:

Do‘stlikning eng muhim sharti – vafo. Do‘stiga vafodor odam Vataniga ham, xalqiga ham vafo qiladi. Aksincha, do‘stiga xiyonat qilgan inson xalqqa, millatga, Vatanga ham xiyonat qilmasligiga kafolat yo‘q. Haqiqiy do‘st o‘rtog‘ining muvaffaqiyatidan, g‘alabasidan xuddi o‘zinikidek quvonadi, muvaffaqiyatsizligidan xafa bo‘ladi, tashvish chekadi. U do‘stining xato-kamchiliklarini, noto‘g‘ri qo‘ygan qadamini yuziga aytadi. Bundan ko‘zlagan maqsadi aniq: do‘stini g‘afolat uyqusidan uyg‘otish, to‘g‘ri yo‘lga solish, uni sharmandalikdan saqlab qolishdir. Bir so‘z bilan aytganda, do‘stidan ayrilib qolmaslik!

2-matn:

– Xo‘sh, innaykeyin, qanday qilib sindi? Ro‘zg‘orda mening pichog‘imdan boshqa pichoq qurib ketgan ekanmi?

– Tozi itingizning terisini shilayotgan edim, suyakka tegib sinib qoldi.

– Iyya?! – dedi boy. – Tozining terisini mening dandon sopli pichog‘imda shilasanlarmi, o‘zing ayt-chi, nimaga shildilaring?

– Shoshib qoldik-da, o‘lib qolgandan keyin, bekor ket-masin, deb terisini shilib oldik.

– Nima qilib o‘ldi?

– Harom o‘lgan otning go‘shidan ko‘p yeb qo‘ygan ekan, bo‘kib o‘ldi.

– Harom o‘lgan ot go‘shiti qayoqda ekan?

– Ha, o‘zimizning to‘riq qashqaning go‘shitini yeb o‘ldi-da, begona ot emas.

Boy alanglab qoldi.

– Hay-hay, bola, og‘zingga qarab gapir, to‘riq qashqa o‘ldi dedingmi? Xo‘sh, to‘riq qashqa nima qilib o‘ldi?

– Xomlik qilib o‘ldi.

– Nimaga xomlik qiladi?

– Hech aravaga qo‘shilmagan ekan, biz uni aravaga qo‘shib, suv tashigan edik, zo‘riqib o‘ldi.

G‘. G‘ulom “Shum bola” qissasidan

3-matn:

Xalq davlat hokimiyatining birdan bir manbaidir.

O‘zbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini ko‘zlab va O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi.

Konstitutsiyada nazarda tutilmagan tartibda davlat hokimiyati vakolatlarini o‘zlashtirish, hokimiyat idoralari faoliyatini to‘xtatib qo‘yish yoki tugatish, hokimiyatning yangi va muvoziy tarkiblarini tuzish Konstitutsiyaga xilof hisoblanadi va qonunga binoan javobgarlikka tortishga asos bo‘ladi.

7-modda

- a) 1-matndan xabar mazmunini hosil qilgan til birliklarini aniqlab yozing;
- b) 2-matndan so‘roq mazmunini hosil qilgan til birliklarini aniqlab yozing;
- c) 3-matndan buyruq mazmunini hosil qilgan til birliklarini aniqlab yozing;

Ushbu topshiriqlar orqali o‘quvchilarda gapni ohang bilan o‘qish hamda ularga oid til birliklarini farqlash ko‘nikmasini shakllantirishda keng foydalanildi. Anderson va Lynch [1] tinglash ko‘nikmalari nutq qobiliyatlari kabi muhim ekanligini ta’kidlaydilar, chunki ikkala turdagi ko‘nikmalar birgalikda ishlab chiqilmasa, odamlar yuzma-yuz muloqot qila olmaydi degan xulosaga kelingan.

Videoni diqqat bilan kuzating. U asosida dialog matni yozing.

Mazkur topshiriqda o‘quvchilarga ovozsiz qisqa hajmli video ko‘rsatildi (video ilova qilinadi). O‘quvchilardan videoni diqqat bilan kuzatib, u asosida dialog matni yozishlari aytiladi. Agar tinglovchi lingvistik tinglash jarayonida faol ishtirok etsa va so‘zlovchi suhbatda niyat qilgan xabarni kuzatish uchun o‘zining nolingvistik bilimidan foydalansa, agar u tinglasa, javob bersa va savollar bersa, demak, tinglash davomida tushunish, muloqotga kirishish jarayonlarini ham bosib o‘tadi [5].

Berilgan gaplarni o‘qing. Ularni tuzilishiga ko‘ra guruhlarga ajratib yozing. Fikringizni izohlang.

Boshi osmonga yetdi; sinfdoshlarim keldi; qiziqarli kitobni o‘qishni boshladim; og‘zi qulog‘ida edi; paxta yig‘im-terimiga barchamiz ishtirok etdik; qoni qaynadi; kapalagi uchdi; yerga ursang, ko‘kka sapchiydi; yetti o‘lchab, bir kes; oyim, ukam va singlim kelishdi; mevalar terildi.

SODDA YIG‘IQ GAPLAR

SODDA YOYIQ GAPLAR

--	--

Berilgan gaplarni kerakli jumlar bilan kengaytirib yozing.

1. *Yomg‘ir yog‘di.*
2. *Dars tugadi.*
3. *So‘zga chiqdi.*
4. *Hayvonlar bezovtalandi.*
5. *Bulut tarqadi.*
6. *Yerlarni chopiq qildi.*

O‘quvchi lisoniy tahlil jarayonida aynan gaplarning semantik-sintaktik qurilishidagi muvofiqlikni, masalan, o‘zbek nutqidagi gaplarning ijtimoiy xoslanish masalasida *assalomu alaykum, vaalaykum assalom, xush kelibsiz, xush ko‘rdik, hormang, bor bo‘ling, uying bug‘doyga to‘lgur, ofarin, salomat bo‘ling, oq yo‘l, oy borib omon qayt* kabi milliy-madaniy mansublikni bildiruvchi so‘zlar, duolar, olqishlar kabi milliy etiketlar bilan uzviy tarzda tahlil qilsa, sabablarini anglasa, o‘z qadriyatlariga hurmat ruhida tarbiya topadi. Shu ma’noda, sodda gapning alohida bir ko‘rinishi bo‘lgan so‘z-gaplarning voqelanishi qadriyatlarimiz, axloqiy me’yorlarimiz bilan bog‘liq, bu gaplarni o‘rganish jarayonida aynan shu jihatlarga urg‘u bermay o‘tmasdan bo‘lmaydi.

Sodda gapni kengaytiruvchi birliklarni qo‘llashni o‘rgatishga oid mavzular darslikda alohida-alohida qilib berilgan bo‘lib, sodda gapni kengaytiruvchi birliklar emas, balki alohida bo‘lim va mavzu nomlari ostida nazariy bilim berishga qaratilgan. Dastlab darslik asosida ushbu mavzular haqida tushunchalar berildi. So‘ngra 95-96-mustahkamlash darsida o‘tilgan mavzularni yaxlitlab, undalma, kiritma, ajratilgan bo‘laklar – sodda gapni kengaytiruvchi birliklar ekanligi haqida umumiy ma’lumot berildi hamda matnlar asosida tahlilga tortilib, amaliy mashqlar asosida ko‘nikma hosil

qilib borildi. Bu bosqichda har bir o‘quvchi so‘zlash madaniyati, o‘ziga xos individual nutq egasi bo‘lib shakllangan bo‘ladi. Shunday ekan, o‘qituvchi kundalik hayotda, ijtimoiy, siyosiy, ma’naviy, iqtisodiy jarayonlarda ko‘p qo‘llanadigan undalmalarning milliy-madaniy jihatlarni, muloqot jarayonida qo‘llanish o‘rnini, ma’no tarkibini, gapning qaysi o‘rnida kelishi va buning natijasida semantikasidagi umumiy hamda farqli xususiyatlarini ochib berishga to‘la erishmog‘i lozim. Ushbu muammoli masalalarni dars jarayoniga olib kirish, o‘quvchilarning bu boradagi yetarli bilim, ko‘nikmalarini shakllantirish, buning uchun zamonaviy sharoitda ta’lim samaradorligini oshirishning eng maqbul yo‘lini tanlashi lozim, grafik organayzerlar ham interfaol metodlardan hisoblanib, ular ta’lim samaradorligini oshirish uchun xizmat qiladi [2], mashg‘ulotlarni “interfaol metodlar yordamida tashkil etish”ni eng maqbul yo‘l deyish mumkin [3].

O‘qituvchi o‘quvchilar uchun qulay, oson maqsadga tez yetkazadigan va samarali yo‘l-yo‘riqlar, usullarni to‘g‘ri tanlab ko‘rsatish va amalda qo‘llash orqali o‘z pedagogik mahoratini hamda o‘quvchilarning bilimlari sifati va tarbiyalanganlik darajasini muntazam oshirib borishga erishadi.

Xulosa va takliflar. Sodda gap sintaksisiga oid ilmiy-nazariy qarashlar turlicha, olimlar sodda gap sintaksisini har taraflama tahlil qilib, ilmiy adabiyotlar asosida yoritib berishga e’tibor qaratganlar. Bu jarayonda sodda gap sintaksisini bosqichma-bosqich, tizimli o‘tish – til ta’limidagi muhim hodisalardan biridir. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, yuqorida qayd etilgan metod va usullar asosida o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga oid qo‘llangan tajriba materiallarining o‘quvchilarning sodda gap sintaksisini o‘zlashtirishida muhim ahamiyat kasb etdi.

ADABIYOTLAR

1. Anderson, A. & Lynch, T. (2003). Listening. Oxford: Oxford University Press
2. Golish L. V., Fayzullayeva D. M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. T: TDIU, 2010.
3. Muslimov N., Usmonbekova U. va boshq. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: 2015. –B.58.
4. Qodirov M., Ne’matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R., Mengliyev B. Ona tili. Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – Toshkent, 2019.
5. Selin Yildirim, Özgür Yildirim. The importance of listening in language learning and listening comprehension problems experienced by language learners: a literature review. A literature review. 2016.
6. Tettamanti, M., et.al., 2005, “Listening to Action-Related Sentences Activates Fronto-Parietal Motor Circuits”, Journal of Cognitive Neuroscience, 17: 273–281.

UZBEK EFL LEARNERS' LEARNING STRATEGIES AND PERCEPTIONS IN COMPUTER-ASSISTED LANGUAGE LEARNING

Lafasov Iftikhor,

English teacher of Uzbekistan state

World languages university

Abstract. The role of language learning strategies in computer-assisted language learning has significance to ESL education and learners have different attitudes and opinions regarding the involvement of computers in English learning, sometimes called Computer-Assisted Language Learning (CALL). Thus, this study aims to explore what language learning strategies Uzbek EFL learners use in computer-assisted environments and reveal their perceptions about computer-assisted English learning.

The participants of the study were 60 EFL learners from different universities in Uzbekistan: 41 male and 19 female students. Two instruments were used in this study. First, a questionnaire concerning learning strategies was adopted and revised from Figura and Jarvis (2007). Second, a survey about learners' perception about computer-assisted self-access language learning was adopted from Seden (2004). To collect data, an online method (Google survey) was used. The Statistical Package for Social Sciences (Descriptive statistics, ANOVA, MANOVA and Pearson correlations) was utilized to analyze the data.

The results of this research identified that among the strategies, metacognitive strategy was the most often used. In relation to age, only social strategy showed a significant difference among participants within the '20-22' age group and 'more than 28' age groups. However, gender and English proficiency did not reach statistical significance. In relation to Uzbek students' perception about CALL, it was found that Uzbek English learners have an active and positive attitude toward CALL. In particular, among language skills, CALL was perceived to have the most significant impact on improving listening skills.

Based on the findings, the study makes pedagogical suggestions about the importance of CALL and the effective learning strategies in CALL.

Key words: Uzbek EFL learner, CALL, learning strategy, learner's perception, English proficiency, age, gender

Introduction. Computers and computer-related items have been used in every field as tools to better performance and improve the results of work. In education also, computers have become a handy teaching tool for teaching foreign languages in universities. Han (2008) pointed out that due to rapid prevalence of Information Communication Technology (ICT), educators are turning to Computer-Assisted Language Learning (CALL) to teach English. The ultimate aim of computer-assisted language learning is to promote autonomous learning and make learners more self-directed in learning English. However, this is a complex process, as Dickinson and Carver (1980) have pointed out. Language learning has a number of issues that teachers have to take into consideration when attempting to promote autonomy inside and outside the classroom while using computer-based materials. It is evident that self-access language learning can become a plausible way of dealing with teaching problems related to autonomy. As Sheerin (1997, p. 7) asserted, self-access language learning offers a possible solution to some of the teaching problems which have to do with learners' ability to learn a language, including diverse learning goals, different levels of background knowledge, differences in personality, and the individual traits of the learners. Computer-based materials can function as a method of language learning in a self-access environment for learners.

The notion of computer-based materials and self-access language learning is rather new in Uzbekistan and little work has been carried out so far to clarify self-access language learning strategies of Uzbek students. Studying positive and negative sides of computer-based materials in self-access language learning and finding out effective language learning strategies of Uzbek students seems essential for determining the prosperous future of English learning and teaching. For that matter, this research aims to investigate what language learning strategies Uzbek EFL learners use in computer-assisted self-access environment and what their perceptions are about computer-assisted English learning.

With this significance in mind, the current study aims to answer the following research questions.

1. What language learning strategies do Uzbek EFL learners use in terms of gender, age and language proficiency in computer-assisted self-access language learning?
2. What are the Uzbek EFL learners' perceptions about computer-assisted self-access language learning?

Literature review.

1. Language Learning Strategies

The importance of learning strategies in ELT has become a crucial issue due to prevalence of English instructions all over the world. Rubin (1987) investigated successful learners' strategies and in his later studies he revised theories of language learning and proposed a Socio-constructivist perspective as given below (Rubin 1987, pp.15-18).

1. Language learners differ from each other in terms of success.
2. Language learning involves both clear and certain experience.
3. Learning is not much related to consciousness.

4. Successful learners' strategies can be adoptable by less successful learners.
5. Strategy use can be promoted by teachers.
6. Preparation can enable learners to use strategies for the learning task.
7. Learners can improve their learning through self-direction inside and outside of the classroom.
8. Different kinds of learning have similarities in many ways.
9. If a learner is trained in any other subject, their accomplishment can be successfully used in language learning.
10. Humans analytic ability used in conversation is crucial in language learning.

1.1. Learning Strategy as a Language Learner Trait

Good language learners have some characteristic traits that entitle them to better acquisition. According to Thompson (2005, pp. 3-7), good language learners are able to learn without a teacher, but with the presence of a teacher they learn more effectively. Furthermore, he suggests that learners can acquire a language even faster if they establish close bond with their peers and teachers in the classroom by asking questions from each other and practicing the target language together.

Lightbown and Spada's (1997) description of good language learner characteristics mainly give high priority to intelligence and ability in order to be a successful language learner. Lightbown and Spada's characteristics of a 'Good Language Learner' (1997, p. 34) are as follows.

1. A good learner is concentrated and makes accurate guesses.
2. A good learner is not afraid of making mistakes.
3. A good learner finds ways to communicate even if they have missing information.
4. A good learner seeks patterns in the language.
5. A good learner uses every chance to practice the target language.
6. A good learner is critical of their output.
7. A good learner is attentive to standards.
8. A good learner loves to learn grammar.
9. A good learner embarks on learning at an early age.
10. A good learner has a higher IQ than average.

1.2. Oxford's Classification of Learning Strategies

One of the most widely cited definitions of learning strategies is provided by Rebecca Oxford (1990, p.8): "specific actions taken by the learner to make learning easier, faster and more enjoyable, more self-directed, more effective, and more transferable to new situations." She considers the goal of language learning strategies to be that they develop communicative competence, therefore, they must involve interaction amongst learners. Learning strategies must both assist learners to join in communication and to form their language system. Oxford (1990, p.9) pointed out twelve characteristics of language learning strategies as follows.

1. They contribute to communicative competence. They can build up several aspects of that competence: discourse competence, sociolinguistic competence, grammatical competence, and strategic competence.

2. Learners can become more self-directed with the help of language learning strategies. The goal of teaching them is to provide learners with a chance to control their learning.

3. They increase the function of teachers. Teachers have to identify learners' learning strategies, lead training on learning strategies and fostering learners as a more independent learner.

4. They are considered as a possible solution to a particular problem.

5. They function as a specific action that are taken by the learner to cope with a problem.

6. They are not only the cognitive but also various actions taken by the learner. They also include affective and social aspects.

7. They encourage learning both in direct and indirect ways.

Oxford (1990, p.37) suggested two main important classes of language learning strategies: direct and indirect. Direct and indirect strategies are similarly significant and serve to help each other from various perspectives. Direct strategies straightforwardly include the objective language and require mental handling of the language. They included memory, cognitive, and compensation strategies. Memory strategies are the strategies which let learners learn and remember information in a specific order, whilst other methods encourage learning and language retrieval through sounds (e.g., rhyming), images (e.g., the meaning of the word or a mental picture of the word itself), a combination of images and sounds (e.g., the keyword technique), body movement (e.g., total physical response), or location (e.g., on a desk or in the corner).

1.3. Relations between Language Learning Strategies and Language Learning

Language learning strategies are significant for second language improvement. It can improve learners' language abilities. Ellis (1997) pointed out that a few learners will utilize learning systems when they are knowledgeable about certain issues. While utilizing language learning strategies can assist learners with taking care of their learning issues and subsequently, improve their language capability. Furthermore, Cohen (1996) suggested that language learning strategies have the definite objective of helping learners in improving their insight into an object language. Now and again, learners have issues related to the target language when they learn. Some of them may disapprove of the punctuation, spelling, grammar, pronunciation and communicative competence.

2. Computer-Assisted Language Learning

Nowadays, computers have reached every field of life including education and have been used as a reliable and an efficient instrument. Computer-assisted language learning (CALL) is a recent term for education and refers to the utilization of computers (hardware and software), mobile applications, and internet-based programs that can help in teaching and learning a foreign language. Numerous investigations define CALL in various ways. Levy (1997) characterized CALL as the quest for and investigation of uses of computers in language teaching and learning. Alotaibi (2009) stated that CALL is a way to deal with assistance language education and learning by utilizing computers (hardware and software) and different technologies in various approaches to introduce

materials, connect with learners, evaluate and provide criticism, and utilize online English language learning programs.

2.1. Importance of CALL in SLA

It goes without saying that the effects of digital media in second language teaching and learning are permeating ELT in every part of the world. Every school is relying on the computers to deliver lessons to their pupils in an effective way. Reinders and Thomas (2012) pointed out that computers-assisted language learning time has come, and, presently, the means of CALL is being consolidated. Various investigations confirm that pupils who used CALL performed better than the learners who didn't utilize CALL. Hoopingarner (2009) claimed that using technology has the likelihood to improve L2 teaching/learning by allowing instructional guidance despite a minimum amount of teacher-student contact while not adversely influencing the learning targets.

2.2. Components of CALL

There is some disagreement among specialists on the significant parts of CALL. Ahmad et al. (1985) characterized the three key highlights in CALL as 'the learner', 'the language', and 'the computer', while Farrington (as cited in Levy, 1997) specified them as 'the class', 'the teacher', and 'the computer'. Chapelle (2005) comparably stated the significance of the function of the computer, student, and teacher as fundamental parts. As Ahmad et al. (1985) suggested, CALL appears to be more suitable for self-access to learning conditions. Since different CALL models have different focus among the elements such as computer, learner, teacher etc., each element will be addressed in detail. A computer can perform manifold functions in language acquisition as an instrument or tutor. Concerning computer programs, software and hardware with an instructive objective are generally alluded to as courseware. Thusly, with regards to CALL materials, the most apparent order of CALL programming, according to Son (2002) and Lian (1991), would be courseware or computer-based exercise materials. As a principal component of instruction through the use of a computer, Aykut (2008) proclaimed that the teacher is generally viewed as the opponent to change in the learning environment. And moreover, Aykut (2008) stressed the importance to be acquainted with CALL and how to utilize it in learning and suggested that language teachers need to know what to do and how to react to these improvements in educational technology. For this reason, CALL researchers have made suggestions that can be helpful for teachers and students. By and large, the primary obstacle confronting educators while thinking about the appropriation of CALL is the design of the software. CALL assets can be costly and in fact muddled in view of regular updates. Moreover, the availability of various CALL programs can create turmoil among educators who can't settle on which is best for their circumstances. The learner is the most affected when CALL is in action. Learners are required to be active participants in a CALL environment as compared to traditional teaching. Chapelle (2005) described some learner variables that should be considered in the evaluation of CALL's usefulness, such as age, training, skill, cognitive style, and affect. Essentially, these qualities of students will influence the adequacy of learning in a CALL environment. In this way, Son (2002) points out that prior to executing a CALL program, instructors need to know the learning styles of particular students, think about their particular necessities, and pick a suitable CALL system.

CALL is primarily concerned with developing learner-autonomy. Among the issues concerning language students, the aspect of CALL which supports learner autonomy has been studied by many researchers. Although purely theoretical in nature, it provides a clear overview of how behavioristic, communicative and integrative CALL strategies may affect learner autonomy. Benson (2001) explained the evolution of CALL, and its evolving effect on learner autonomy. CALL was initially designed to provide students with a certain degree of autonomy and control over which specific areas of language learning they would like to advance. This allowed the learners to control such important parameters as duration, time, and place of learning. Communicative CALL, on the other hand, enhanced learner autonomy to provide more freedom with regards to specific communication-related activities. It is however important to realize that the relationship between CALL and learner autonomy is not as straightforward as the models described by Benson (2001).

III. Research Methodology

1. Participants

The subjects are 60 EFL learners from different universities in Uzbekistan. They have been learning English inside and outside the classroom. They are all English majors and have IELTS scores from 6 to 7.5 band, which is at an intermediate and upper-intermediate level. Their English learning involves computer-assisted learning.

The participants of this research consist of 41 (68.3%) male learners and 19 female learners, who form 31.7 % of the subjects. In terms of age, the oldest group constitutes the least people, with only 12 people, while the most students are in the age group 26-28 with 19 people. In relation to language proficiency, IELTS was chosen since it is common and prevalent among English learners in Uzbekistan. The total mean of IELTS scale was 6.58 (SD=.52).

Table 1. Participants

Category	Description	Number	Percent	M	SD
Gender	male	41	68.3		
	female	19	31.7		
Age	20-22	13	21.7	2.84	.421
	23-25	16	26.7	2.75	.463
	26-28	19	31.7	2.63	.439
	more than 28	12	20	2.38	.371
	Total	60	100	2.66	.447
IELTS	6	20	33.3	2.68	.5
	6.5	18	30	2.62	.358
	7	14	23.3	2.78	.342
	7.5	8	13.3	2.40	.291
	Total	60	100	2.66	.447

2. Procedure and Materials

The study was conducted through the internet using a Google Forms survey. The participants were asked to fill in the questionnaires using a four-point Likert-scale for the first questionnaire (1. never, 2. sometimes, 3. often, 4. always) and a five-point Likert-scale for the second questionnaire (1. 'Strongly Agree', 2. 'Agree', 3. Neutral 4. 'Disagree', 5. 'Strongly Disagree').

The two sets of questionnaires were adopted and revised from Figura and Jarvis (2007) and Seden (2004). The first questionnaire concerned learning strategies (see Appendix 1) and consisted of three themes: planning, monitoring, and thinking about learning (classified as metacognitive strategies, eight items), use of different techniques for learning (classified as cognitive strategies and including three sub-domains: listening, two items; watching, four items; and reading, seven items), and learning with others (classified as social strategies, eight items).

The second questionnaire concerning learners' perception about computer-assisted self-access language learning (see Appendix 2) consisted of three themes: first, the students' use of computers (four items), students' perception and opinions about computers in language learning (classified as students' attitudes about computers, thirteen items) and the effects of computer-assisted language learning to improve English according to learners' opinion (classified as the effects of computer-assisted language learning on students' learning, fourteen items).

3. Analysis

In order to analyze data, the Statistical Package for Social Sciences (SPSS) was utilized. To analyze demographic information and perception of the learners towards to computer-assisted learning, descriptive statistics were performed. ANOVA was used to investigate the difference among strategy types. Regarding the factors affecting strategy use, MANOVA was used to examine gender differences and age differences. Pearson correlations were conducted to investigate correlations between language proficiency and strategy use.

IV. Results

1. Strategy Use of the Uzbek EFL Learners in Computer-Assisted Language Learning

The strategies were divided into three types: metacognitive, cognitive, and social strategy. A one-way between-groups analysis of variance (ANOVA) was conducted to investigate the differences between the types of strategy use. There was a statistically significant difference at the $p < .05$ level in the three types of strategy use: $F(6, 31) = 2.40$, $p = .025$. Post-hoc comparisons using the Tukey HSD test indicated that the mean score for metacognitive strategy ($M = 2.91$, $SD = .529$) was significantly different from social strategy ($M = 2.46$, $SD = .671$). However, cognitive strategy ($M = 2.62$, $SD = .425$) did not differ significantly from social strategy ($M = 2.46$, $SD = .671$).

Table 2. Overall strategy use of Uzbek students

Strategies	Number	M	SD	F	df	p
Metacognitive	60	2.91	.529			
Cognitive	60	2.62	.440	2.40	6	.025
Social	60	2.46	.671			

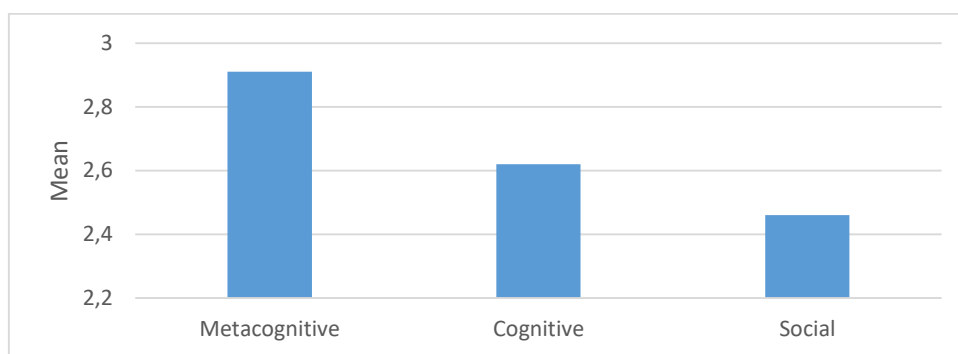

Figure 1. Overall strategy use of Uzbek students

2. Factors Affecting to the Strategy Use

A one-way between-groups multivariate analysis of variance (MANOVA) was performed to explore gender difference in strategy use. Three dependent variables were used: metacognitive, cognitive, and social strategy. The independent variable was gender.

Table 3. Factors affecting to the strategy use: Gender

Note. * The mean difference is significant at the .05 level

Strategy	Gender	Number	M	SD	F	df	p
Metacognitive	Male	36	2.88	.545	.36	1	.549
	Female	24	2.97	.501			
Cognitive	Male	36	2.62	.414	.01	1	.892
	Female	24	2.63	.461			
Social	Male	36	2.41	.672	.56	1	.454
	Female	24	2.55	.679			
Total strategies	Male	36	2.64	.462	.43	1	.513
	Female	24	2.72	.42			

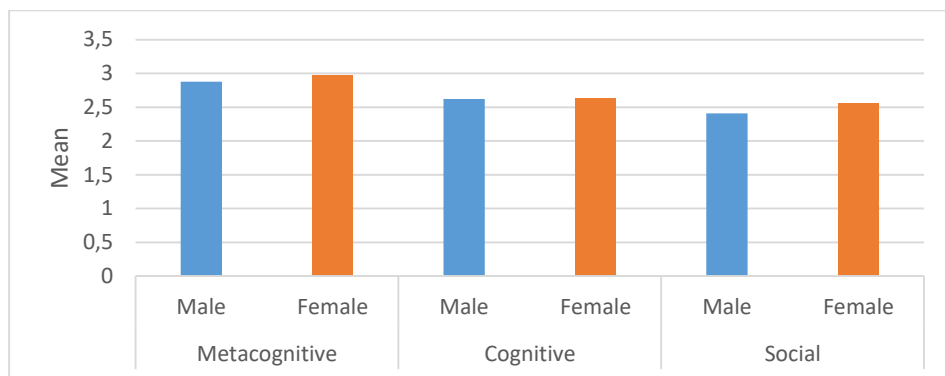

Figure 2. Factors affecting to the strategy use: Gender

As shown in Table 3, there was no statistically significant difference between males and females on the combined dependent variables (total strategies), $F(1,58)=.43, p=.513$; Wilks' Lambda=.983; partial eta squared=.017. The results for social strategy compared to other strategies demonstrated rather noticeable difference between genders. Females used higher levels of social strategy ($M=2.55, SD=.679$) than males ($M=2.41, SD=.672$).

Table 4. Factors affecting to the strategy use: Age

Strategy	Age	Number	M	SD	F	df	p
Metacognitive	20-22	13	3.06	.407	.87	3	.46
	23-25	16	2.89	.559			
	26-28	19	2.93	.603			
	more than 28	12	2.72	.529			
Cognitive	20-22	13	2.71	.473	1.70	3	.176
	23-25	16	2.71	.482			
	26-28	19	2.64	.355			
	more than 28	12	2.38	.349			
Social	20-22	13	2.75	.656	3.27	3	.028*
	23-25	16	2.65	.712			
	26-28	19	2.36	.540			
	more than 28	12	2.04	.647			
Total strategies	20-22	13	2.84	.421	2.67	3	.056
	23-25	16	2.75	.463			
	26-28	19	2.64	.439			
	more than 28	12	2.38	.447			

Note. * The mean difference is significant at the .05 level

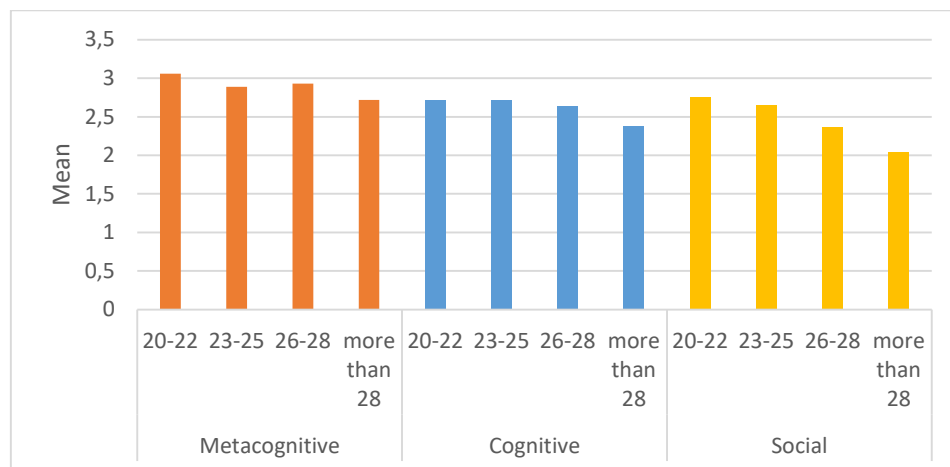

Figure 3. Factors affecting to the strategy use: Age

As shown in Table 4, a one-way between-groups multivariate analysis of variance (MAVOVA) was run to examine the difference in strategy use among different age groups. Dependent variables were metacognitive, cognitive, and social strategy. The independent variable was age. The results suggest that only social strategy held a statistically significant difference $F(3, 56)=3.27, p=.028$; Wilks’ Lamda=.819; partial eta squared=.064. Post-hoc comparisons using the Tukey HSD with an alpha level of .05 was run to reach statistical significance for the social strategy $F(3, 56)=3.27, p=.028$. The outcome shows that the ‘20-22’ age group used higher levels of social strategy ($M=2.75, SD=.656$) than other groups (‘23-25’ age group $M=2.65, SD=.712$; ‘26-28’ age group $M=2.36, SD=.540$; ‘more than 28’ age group $M=2.04, SD=.647$) which suggests that the youngest learners used these strategies the most.

Table 5. Factors affecting to the strategy use: Language proficiency

	Metacognitive_strategies	Cognitive_strategies	Social_strategies
IELTS Pearson Correlation	.140	-.090	-.156
Sig. (2-tailed)	.286	.494	.235
N	60	60	60

Note. * It is significant at the .05 level

Table 5 shows the relationship between IELTS score and learning strategies. Based on Pearson correlations analysis, there was a positive correlation between IELTS and metacognitive, $r(58)=.140, p=.286$) and negative correlations with cognitive strategies $r(58)= -.090, p=.494$ and social strategies $r(58)= -.156, p=.235$. However, the correlations did not reach statistical significance.

3. Students’ Perceptions about Computer-Assisted Language Learning

To answer the research question two, students’ perceptions about computer-assisted language learning were analyzed. First, the students’ use of computers was

identified. Second, their perceptions towards computer-assisted language learning and the effects on English learning were investigated.

Table 6. Use of computers for English learning

Use of computers for overall learning	Always	Often	Sometimes	Rarely
F	27	15	9	9
%	45	25	15	15
Use of computers for self-learning	0-25%	26-50%	51-75%	76-100%
F	11	19	21	9
%	18.3	31.7	35	15
Use of Internet for self-learning	Less than 2 hours	2-3 hours	3-4 hours	more than 5 hours
F	16	11	17	16
%	26.7	18.3	28.3	26.7
Use of computers to learn English after classes	less than 2 hours	2-3 hours	3-4 hours	more than 5 hours
F	17	11	17	15
%	28.3	18.3	28.3	25.1

Note. F: frequency, %: percentage

Table 6 shows responses to the four questions regarding the Uzbek EFL learners’ use of computers in English learning. 45% of the learners responded that they use a computer every time they studied English while only 15% of learners never used a computer for English learning. As for the second question, 35 % of learners replied that their use of a computer for self-learning makes up about 51-75 % of overall learning whereas 18.3 of them reported that it makes up around 0-25 % of their learning. On the third question exploring internet use, 28.3 % of the learners answered that they spend 3-4 hours on the internet for self-learning per day and 26.7 % of learners spend less than 2 hours on the web for self-learning. Question 4 explored the amount of time that learners spend to master English after the class and the outcome results show that two groups (less than 2 hours and 3-4 hours) indicated the same results, with 28.2 % of the answers for both groups. 25.1 % the learners spend more than 5 hours and 18.3 % 2-3 hours to learn English on the computer after class.

Table 7. Attitudes of the students towards computer-assisted language learning

	M	SD	n	Mi	Ma
				x	

Q.1. I like using computers for learning purposes at home	6	3.4	6	1.2	1	5
Q.2. I can use my time effectively in finishing tasks on the computer after class		3.3	7	1.2	1	5
Q.3. Computers can help students motivate to work longer on tasks	5	3.3	7	1.2	1	5
Q.4. Using computers to learn English makes me effective outside the class	6	3.5	1	1.3	1	5
Q.5. Using computers makes completing tasks easier		3.4		1.3	1	5
Q.6. I spend much time studying materials on the computer and improve my English after class	5	3.4	5	1.3	1	5
Q.7. I perceive computers as effective learning tools	8	3.5	3	1.3	1	5
Q.8. I generally have positive attitudes towards using computers in language instruction outside the classroom.		3.4	5	1.2	1	5
Q.9. While studying on the computer on my own outside the classroom, I feel more comfortable than studying in class.		3.5		1.3	1	5
Q.10. I like the use of websites in learning English because of the feature of websites, such as color, graphic, animation and layout.		2.9	7	1.1	1	5
Q.11. I think I can learn more from a computer at home rather than learning in the classroom.	1	3.3	7	1.3	1	5
Q.12. I would like my teacher to give more homework which I can do on the computer at home	6	3.2		1.3	1	5

Q.13. I spend more time learning English when I use a computer than I use books.	1	3.4	3	1.3	1	5
--	---	-----	---	-----	---	---

Note: 5-point Likert scale was used (5 strongly agree, 4 agree, 3 neutral, 2 disagree, 1 strongly disagree). Pimentel’s measurement (2010): M= 1-1.8 strongly disagree, 1.81-2.60 disagree, 2.61-3.40 neutral, 3.41-4.20 agree, 4.21-5 strongly agree.

Table 7 shows the attitudes of the learners towards computer-assisted language learning. The data was analyzed based on Pimentel’s (2010) measurement (M= 1-1.8 strongly disagree, 1.81-2.60 disagree, 2.61-3.40 neutral, 3.41-4.20 agree, 4.21-5 strongly agree). The results suggest that learners’ attitudes were between “neutral” and “agree” on all the questions. Among the questions, the most positive responses were obtained from Q7, Q4 and Q9. On question 7, Students reported that they consider computers an effective tool to learn something with the highest mean (M=3.58, SD=1.33). On question 4, students responded that they study English effectively with the help of computers outside the school (M=3.56, SD=1.31). On question 9, they responded that they felt more comfortable while studying on their own on the computer than studying in the classroom (M=3.5, SD=1.3).

As for Q1, Q6 and Q13 the respondents reported that they like using computers to learn English much more than paper books. For Q5 and Q8 students’ responses were neutral, while Q10, regarding the design of the websites, was the lowest (M=2.9 SD=1.17).

Table 8. Effects of computer-assisted language learning on English learning

	M	D	S. n	Mi x	Ma	
Q.1. Instead of being taught by teachers, I think students read self-study material by themselves on a computer.	8	3.2	4	1.3	1	5
Q. 2. CALL offers students choices while studying.	6	3.2	6	1.1	1	5
Q. 3. CALL is beneficial to improve all language skills	5	3.5	1	1.2	1	5
Q. 4. CALL is beneficial to improve speaking skills	5	3.4	6	1.2	1	5
Q. 5. CALL is beneficial to improve writing skills	5	3.3	3	1.2	1	5
Q. 6. CALL is beneficial to improve reading skills	6	3.4	4	1.2	1	5
Q. 7. CALL is beneficial to improve listening skills	3	3.6	8	1.2	1	5

Q. 8. CALL is beneficial to improve grammar knowledge	8	3.1	4	1.1	1	5
Q. 9. CALL is beneficial to improve vocabulary knowledge	5	3.4	9	1.1	1	5
Q.10. When I learn on the computer, I pay more attention to what I'm learning about.		3.2		1.2	1	5
Q.11. I pay more attention to spelling when I use the computer		3.3	9	1.2	1	5
Q.12. I believe my language learning success depends on what I do outside the classroom.	1	3.6		1.3	1	5
Q.13. I believe my language learning success depends on what the teacher does in the classroom.		3.4	4	1.0	1	5
Q.14. I understand much better when I study on the computer than traditional lesson		3.3	5	1.2	1	5

Note: 5-point Likert scale was used (5 strongly agree, 4 agree, 3 neutral, 2 disagree, 1 strongly disagree).

CALL: computer -assisted language learning. Pimentel's measurement (2010): M= 1-1.8 strongly disagree, 1.81-2.60 disagree, 2.61-3.40 neutral, 3.41-4.20 agree, 4.21-5 strongly agree.

Table 8 shows the students' perceptions of the effects of computer-assisted learning on English learning. Among the questions, Q3, Q7, and Q12 received the most positive responses, while Q8 and Q10 were more negative.

On Q1, the learners disagreed that students should read self-study materials on a computer without teachers' guidance. On Q3, the learners perceived that computer-assisted materials are beneficial to improve all language skills. On Q7 learners showed high agreement that computer-assisted language learning is utterly beneficial to improve listening skill while on Q8 they disagreed in terms of grammar learning. On Q10 respondents disagreed that they focus their attention on what they are studying on the computer. On Q12 learners highly agreed that their language learning success depends on things they do outside the classroom, but on Q14 they reported that they understand things better in a traditional lesson than when learning on a computer.

V. Discussion

This study examined language learning strategies of Uzbek university learners in computer-assisted language learning environment and students' perceptions of computer-assisted self-access English learning. The study yielded meaningful results about Uzbek EFL learners' learning strategies and their perception in computer-assisted language learning.

1. Learning Strategies in Computer-Assisted Language Learning

In relation to the research question one, a significant difference among strategy use was found in the study. Among the strategies, metacognitive strategy was the most used ($M=2.91$, $SD=.529$), followed by cognitive strategies ($M=2.62$, $SD=.425$), and social strategies ($M=2.46$, $SD=.671$). It can be speculated that the university students adapted metacognitive strategies they usually use for other subjects to their English learning. This seems to confirm Ellis's (1997) suggestion that when studying in a computer-assisted environment learners use more metacognitive strategies than traditional learning contexts because learners become responsible to supervise their own learning. Therefore, learners develop self-regulation such as setting goals, planning for the language learning task and organizing their studies, which are basic components of metacognitive strategy (Cohen, 2011; O'Malley & Chamot, 1990; Oxford, 1990).

The second most commonly applied strategy was cognitive strategies. As Gagne (1977, p. 167) explained, learners use cognitive strategy to overcome difficulties and problems they face and it serves as a possible way to regulate learning. The learners' responses in the current study confirmed that they employed a wide range of strategies in order to learn faster and more effectively and when they faced a problem while doing reading and listening exercises.

Social strategy was considerably less favored compared to the other strategies. Since computer-assisted language learning is solitary in most cases it may deter social relationship with others. When the learners were asked whether they practice English using computers with others, only 16 responses were positive. Thus, this also explains why social strategy was not preferred by Uzbek students.

2. Factors Affecting the Strategy Use

Among the factors, gender did not reveal any significant difference. This is in line with Hashim and Sahil (1994) and Wharton (2000) suggesting that learners use language learning strategies irrespective of their gender. From this point of view, it can be presumed that gender does not have any effect on the choice of the learning strategy use of learners. Both sexes learn English using appropriate strategies accordingly.

Regarding the age factor, only social strategy showed a significant difference among participants with "20-22" age group ($M=2.75$, $SD=.656$) and "more than 28" age group ($M=2.04$, $SD=.647$). As Nikolov (1999) suggested, younger language learners are less motivated than older learners to learn a second language in the hope of getting a good job or for other specific reasons. Thus, it is possible that young learners rely on more social motivation to learn English to communicate with others rather than using more cognitively demanding strategies.

The last factor, English proficiency, did not attain statistical significance. This is in line with Kiram and Swanto (2015) yielding no significant correlations between language proficiency and language learning strategies. They interpreted the results in terms of limited sample size. The outcome results imply that English proficiency does not have an effect on the strategy use of Uzbek English learners since English is important for every learner to achieve a future goal. Learners use language learning strategies regardless of their proficiency level.

3. Learners’ Perceptions about Computer-Assisted English Learning

The second research question concerning learners’ perceptions was analyzed in terms of three sections. The first section investigated the use of computers. The findings confirmed that many Uzbek students use computers every time they learn English. It is clear that in this era of technology, computers have much to do with learning anything, including English language.

Second, regarding their attitudes towards computer-assisted language learning, the learners have a positive attitude toward using computers due to the opportunities that computers offer. For example, computer-assisted language learning provides learners flexibility, accessibility, and independence so that learners can have exposure to English at any time they want (Warschauerto 2010).

Third, the learners’ perception of the effect of computer-assisted language learning on language learning was examined. Among language skills, the listening skill was the highest ($M=3.63$, $SD=1.28$). As Levy (2009) stated, audio files on the internet provide learners with opportunities to replay, stop, and slow down audio prompts while studying. This may be the reason why they perceived it as so effective. As confirmed by many researchers (e.g., Warschauerto 2010), the effect of using computer-assisted materials to learn English seems evident.

VI. Conclusion

This study examined language learning strategies of Uzbek EFL learners and their perceptions of computer-assisted language learning environments. From the received results certain meaningful conclusions can be reached. First, in relation to learning strategies, metacognitive strategy was found to be most commonly used strategy by learners due to its features to better promote learning process. However, learners did not favor social strategy much. This may lead to a pedagogical suggestion about social strategy that acknowledges the importance of communication social strategy, which needs to be encouraged and promoted more by English educators in Uzbekistan. There was also a more negative perception of cognitive strategy, but it wasn’t statistically significant.

Second, in relation to Uzbek EFL learners’ perceptions, the current study confirmed positive attitudes toward the effects of computer-assisted language learning. With this finding, the study proposes a pedagogical suggestion that since computers can provide many opportunities for learners and this digital learning may replace the traditional way of teaching in Uzbekistan, educators should encourage learners to work more with computers to learn English in and outside the classroom.

When it comes to the limitations of the study, although it yielded meaningful results, it still has some drawbacks. The participants were limited to university students in the study; therefore, EFL learners at various education levels could be investigated in further research.

REFERENCES

1. Ahmad, K., Greville, C., Margaret, R., & Roland, S. (1985). Computers, language learning and language teaching. Cambridge: Cambridge University Press. *Canadian Modern Language Review*, 45(4), (p. 754-755).
2. Alotaibi, H. (2009). *The impact of using computers in an EFL reading classroom*. An exploratory case study. Unpublished doctoral dissertation, University of Manchester.
3. Aykut, A. (2008). Implementing a Holistic teaching in modern ELT classes: Using technology and integrating four skills. Published in: *International Journal of Human Sciences*, Vol. 5, No. 1 (p. 1-21).
4. Benson, P. (2007). Autonomy in language teaching and learning. *Language Teaching*, 40(1), 21–40.
5. Chamot, A.U. (2005). Language learning strategy instruction: Current issues and research. *Annual Review of applied Linguistics*, 25, (pp. 112-130).
6. Chapelle, C.A. (2005). Interactionist SLA theory in CALL research. *CALL research perspectives*, (pp. 53–64). Newbury.
7. Cohen, A.D. (1996). *Second language learning and use strategies: clarifying the issues*. Paper presented at the Symposium on Strategies of Language Learning and Use, Seville, Spain, December 13-16, 1996.
8. Dickinson, L., & Carver, D. (1980). Learning how to Learn: Steps towards Self-Direction in Foreign Language Learning in Schools. *ELT Journal*, XXXV(1), (pp.1-7).
9. Ellis, R. (1997). *Second language acquisition*. New York: Oxford University Press.
10. Figura, K., & Jarvis, H. (2007). Computer-based materials: A study of learner autonomy and strategies. *System*, 35(4), (pp. 448-468).
11. Gagne, R. M. (1977). The Condition of Learning. New York: Holt, Rinehart, and Winston. *Educational and Psychological Measurement*, 27(3), 771–772
12. Han, W. (2008). Benefits and barriers of computer-assisted language learning and teaching. *US-China Foreign Language*, 6(9), (pp. 40-43).
13. Levy, M. (1997). *Computer-Assisted Language Learning*. London: Oxford University Press.
14. Lian, A. (1991). What is CALL software? *ON-CALL*, 5(4), (pp. 2–8).
15. Lightbown, P.M., & Spada, N. (1997), How Languages are Learned. Oxford: Oxford University Press. *Issues in Applied Linguistics*, 6(1) (p. 136)
16. O'Malley, J. M., & Chamot, A. U. (1990). *Learning Strategies in Second Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Oxford, R. L. (1990). *Language learning strategies: What every teacher should know*. Boston: Heinle and Heinle.

18. Thomas, M., Reinders, H., & Warschauer, M. (2012). *Contemporary Computer-Assisted Language Learning*. Bloomsbury Academic.
19. Rubin, J. (1987). Learner strategies: Theoretical assumptions, research history, and typology. In A. Wenden & J. Rubin (Eds.), *Learner strategies in language learning* (pp. 15-30). Englewood, NJ: Prentice/Hall International.
20. Seden Ö. (2004). Students' and teachers' attitudes towards the use of computer-assisted language learning at the preparatory school of Celal Bayar University. Master's thesis. Bilkent University, Ankara.
21. Sheerin, S. (1997). An exploration of the relationship between self-access and independent learning. In: Benson, P., Voller, P. (Eds.), *Autonomy and Independence in Language Learning*. London: Longman.
22. Son, J. B. (2002). Online discussion in a CALL course for distance language teachers. *CALICO Journal*, 20(1), (pp. 127-144).
23. Thompson, S. (2005). *The "good language learner"*. University of Birminham, TEFL/TESL Teaching. <https://www.birmingham.ac.uk/Documents/college-artslaw/cels/essagys/secondlanguage/essayGLLSThompson.pdf>
24. Warschauer, M. (2010). Invited commentary: new tools for teaching writing. *Language Learning & Technology*, 14(1), (pp. 3–8).

SODDA GAP QOLIPLI (N+V MODELLI) FRAZEMALARNING STRUKTURAL IMKONIYATLARI

Rahmatova Yulduz Shaxobovna,
Navoiy davlat pedagogika instituti
tayanch doktorant

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazemalarni modellashtirish muammolarini, sintaktik modellarni belgilash tamoyillarini tahlil qilish;, gap qurilishli frazemalarni struktur asosda tadqiq etish uchun minimal strukturani belgilash, bunda frazeologik ma'noning mundarijasi muhimligini asoslash, gap strukturali frazemalarni shakliy modellashtirish masalalari asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: gap strukturali frazema, bo'linuvchanlik, modellashtirish, sintaktik modellar, grammatik forma, subyekt, predikat, ichki sintaktik qurilish.

Аннотация: В данной статье даны анализ проблем моделирования фразем, принципов разметки синтаксических моделей;, определение минимальной структуры для исследования фразем со структурой предложения на структурной основе, обоснование важности содержания фразеологического значения, обоснованы вопросы формального моделирования фразем со структурой предложения.

Ключевые слова: предложение структурная фраза, делимость, моделирование, синтаксические модели, грамматическая форма, субъект, предикат, внутренняя синтаксическая структура.

Abstract: The article analyzes the problems of modeling phrasemes, the principles of marking syntactic models;, determining the minimum structure for the study of phrasemes with sentence structure on a structural basis, substantiating the importance of the content of phraseological meaning, justifying the issues of formal modeling of phrasemes with sentence structure.

Key words: sentence-structured phrasema, divisibility, modeling, syntactic models, grammatical form, subject, predicate, internal syntactic construction.

Kirish. Dunyo tilshunoslari XX asrning 60-yillaridan boshlab lingvistik birliklarni modellashtirish muammosiga aloqador asarlari bilan til birliklarining konstruktiv qurilma ekanligini va aynan shu xususiyat asosida ularni modellashtirish mumkinligini dalillab berdilar.

Bo'linuvchanlik imkoniyatiga ega til birliklarini modellashtirilish, masalan, transformatsiyalan nutq egasi bo'lgan insonning kognitsiyasi bilan mustahkam bog'liq. Shu bois kognitiv tilshunoslik tilni transformatsiyalanishida va kodlashtirilishida kognitiv

mexanizm sifatida uni o‘rganadi. Kognitiv tilshunoslikning maqsadi qabul qilish jarayonini qay tarzda paydo bo‘lishi, kategoriyalanishi, tasniflanishi va dunyoni o‘z nuqtai nazaridan tushunishni o‘z ichiga oladi. “Kognitiv fan” termini o‘z ichiga jarayonlarni birgalikda o‘rganish, ularni qabul qilib qayta ishlash, saqlash va foydalanish, bilimlar strukturasi tashkil qilib jamlash, qolaversa, ushbu strukturalarni inson miya faoliyatida shakllantirish uchun birlashgan ma’lum ilmiy qarashlar majmuini tashkil qiladi. Shu bois kognitiv fan matematika, mantiq, falsafa, antropologiya va tilshunoslik bilan uzviy bog‘liqdir. Antropotsentrik paradigmaning barcha yo‘nalishlari “til va inson” hamkorligiga tayanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Dunyo tilshunosligida birinchi marta XX asrning 20-yillariga kelib model va modellashtirish tushunchalari tarkibiy tilshunoslik tarafdorlari tomonidan ishlatilgan (F. Boas, L. Blumfeld, Ye. Sepir, Z. Xarris va boshqalar.). Ular til hodisalari va ularning o‘zaro bog‘liqligini tushuntiradigan umumiy lingvistik nazariyani yaratish bo‘yicha izlanishlar olib borish jarayonida tilni modellashtirish va sinxron tavsiflash usullarini ishlab chiqdilar.

Rus tilshunosligida o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlab til birliklarini modellashtirish muammosi N.Xomskiy (1963), Yu.Apresyan (1966), S.Markus (1970), I.I.Revzin (1962, 1977), R.G.Piotrovskiy (1966), A.F.Losev (1968), Ye.F.Kirov(1989), A.G.Likov (1999) singari qator nazariyotchi olimlarning asarlari maydonga keldi [1]. Tilning barcha sathlari (fonologik, leksik-semantik, morfemik, morfologik, sintaktik) birliklarini modellashtirish imkoniyati yaratildi.

O‘zbek tilshunosligida XX asrning 70-yillaridan boshlab lingvistik modellashtirish masalalari o‘rtaga tashlanib, A.Nurmonov sintaktik birliklarini modellashtirish, sintaksisni sistemaviy taddid etish uchun boshlang‘ich nuqta sintaktik model bo‘lmog‘i lozimligini ta’kidladi.

Q.Hakimov aynan sodda gap qolipli frazeologizmlar modellari xususida fikr yuritgan bo‘lib, ishda sodda gap qolipli frazeologizmlarning agens, obyekt, sabab kabi zaruriy birikuvchanliklari aniqlanib, ularning qanday gap bo‘lagi vazifasid kelishi tadqiq qilingan [2].

D.Nabiyeva til birliklarini ma’lum elementlarining o‘zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlik sifatida baholash ularni modellashtirish imkoniyatini berishi xususida fikr yuritgan [3] bo‘lsa, Sh.G‘aniyeva til birliklarini modellashtirish muammolari, frazeologik ma’no va uning tuzilishi, frazeologizmlarni semantik modellashtirish, frazeologizmlarni sintagmatik modellashtirish, valentlik masalalariga keng to‘xtalgan [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslikdagi modellar turli xil lingvistik hodisalar asosidagi tuzilmalarni aniqlash va o‘rganish uchun ishlatiladi, bu esa tilni tavsiflashda ma’lum lingvistik tushunchalarni va ular orasidagi aloqalarni aniqlashtirishga yordam beradi.

Sodda gap qolipli frazeologizmlarning sintaktik modellarini tahlil qilishda tasviriy, qiyosiy, differensial-semantik metodlarga tayanildi.

Tahlil va natijalar. Model - bu aqliy tasavvur qilingan yoki moddiy jihatdan amalga oshirilgan tizim bo‘lib, qayta namoyish qilish orqali tadqiqot obyekti takrorlanadi, uni o‘rganish ushbu obyekt haqida yangi ma’lumot berishi uchun uni almashtirishga

qodir. Model bilish vositasidir. Ammo, asl obyektни bilishga bevosita qaratilgan boshqa vositalardan farqli o'laroq, modelni bilish asl obyektни bilishda faqat "oraliq bosqich" bo'lib chiqadi. Modelda olingan ma'lumotlar asl obyektga o'tkazilishi kerak, ammo o'zi faqat ehtimolga ega va asl obyektning o'zida qo'shimcha tekshirishni talab qiladi. Kognitiv vazifasini bajarish uchun model, bir tomondan, asl obyektдан butunlay farq qilmasligi kerak, boshqa tomondan, u bilan to'liq mos kelishi kerak [5, 228]. Shu ma'noda, lingvistik modellashtirish, ya'ni struktura bilan bog'liq tarzda til birliklarini modellashtirish kuzatiladi. Ma'lumki, frazeologik birliklar strukturasi modellashtirish tartib bilan joylashgan tarkibni bo'laklash tarzida vujudga keladi. Demak, har qanday model butunlik sifatida ierarxik parchalanish xususiyatiga ega buladi. Frazeologik birliklar ham muayyan mazmun va ifoda tuzilishiga ega bo'lgan, birdan ortiq til birliklarining turg'un munosabatidan yuzaga kelgan butunlik hisoblanadi, ushbu butunlik frazeologik birliklarning universal belgisi sanaladi. Demak, muayyan shakliy strukturadan tashkil topgan frazeologik birliklar ham til tizimining murakkab uzvi sifatida modellashtirishi tabiiy. Ularning shakliy strukturasi dan kelib chiqib *birikma qolipli va gap qolipli frazeologik birliklar* deb ajratish mumkin.

Bugungi kunda frazemalarni modellashtirish muammolariga doir qiziqarli ilmiy kuzatishlar olib borilmoqda. Bu esa o'zbek frazeologiyasining bundan keyingi rivoji yana ham salmoqli bo'lishidan guvohlik beradi. Til birliklariga konstrukt sifatida yondashish esa ularning konstruktiv modellarini yaratish imkonini berdi va tilshunoslik oldiga tilning har bir sathini modellashtirish muammosini qo'ydi [4,3].

Frazemalarni modellashtirishning eng faol ko'rinishi sifatida sintaktik modelni keltirish mumkin, sintaktik model – so'z birikmasi yoki gap sifatida frazemalarni strukturali shakllantirish va ot+fe'l, sifat+ot tipidagi modellarida yuzaga keladi.

Gap strukturali frazemalarning sintaktik modellari asosi, gap strukturasi kabi, turli so'z turkumlaridan tarkib topadi. Ular asosan ot+fe'l modelida shakllangan, tarkibiga ko'ra ot va fe'l so'z turkumlariga mansub: *gapi gap, so'zi so'z; hayot – mamot; olma pish – og'zimga tush, ustasi farang, dabdalasi chiqdi, ko'ngli ketdi, ko'ngli g'ash bo'ldi, ko'zi ochildi, dard yengdi, boshi qotdi, dili g'ash, kayfi chog', ko'ngli buzuq* kabilar. Bu kabi frazemalarning uzvlari asosan, bir-biri bilan aloqa-munosabat shakllari asosida sintaktik munosabatga kirishgan ot+fe'l modelida quyidagicha yuzaga chiqadi:

N+V modeli frazemalar: *ko'zi ochildi, ko'ngli ketdi, ko'ngli g'ash bo'ldi, dard yengdi, boshi qotdi.*

N+N+V modeli frazemalar: *Ilonning yog'ini yalagan.*

N+N+N+V modeli frazemalar: *Ona suti og'zidan ketmagan.*

N+N modeli frazemalar: *Hayot – mamot.*

N+N, N+N modeli frazemalar: *Gapi gap, so'zi so'z.*

N+V – N+V modeli frazemalar: *Olma pish – og'zimga tush.*

N+A modeli frazemalar: *kayfi chog', ko'ngli buzuq, nazari past, ora ochiq, tili uzun.*

Tildagi birikuvchanlik-biriktiruvchanlik xususiyati frazeologik birliklar uchun ham xos ekan, ularda ifoda grammatik nuqtai nazardan bog'langan bo'ladi. Sodda gap qolipli frazeologik birlik bilan ifodalangan predikatning valentliklarini qaratqichli aniqlovchi vazifasidagi agenslar to'ldiradi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, frazeologizmlarning

ko‘chma ma’ nolilik asosiga qurilishi ularda emotsional-ekspressivlik, konnotativlikning bo‘rtib turganligini ko‘rsatadi, ayniqsa, “...sodda gap qolipli frazeologizmlarning aksariyati ruhiy integral uzvli holat fe’llari ma’nosini beradi. ...shunga ko‘ra ruhiy integral uzvga ega ma’noli sodda gap qolipli frazeologizmlarning agensi shaxs oti bo‘ladi.” [2,7].

N+V modeli frazemalar qatoriga mansub *ko‘z(i) ochildi* sodda yig‘iq gap qolipli frazeologizmi “... *kimning* xushyor qilmoq, yaxshi-yomonni tushunadigan qilmoq, (tuslovchi bilan egalik qo‘shimchasi boshqa-boshqa shaxsni ko‘rsatadi), xushyorlanmoq, yaxshi-yomonni tushunadigan bo‘lmoq (tuslovchi bilan egalik qo‘shimchasi ayni bir shaxsni ko‘rsatadi). Varianti: **ko‘z ochmoq**, kim; **ko‘z ochildi (-)**; **ochilgan ko‘z(i) kimning**” [6,140] ma’nolarini anglatadi.

Ushbu frazeologizm da birinchi komponent egalik qo‘shimchasini qabul qilib harakatni yuzaga chiqaruvchi (agens) subyekt sanaladi. Masalan: *ko‘zim ochildi*, *ko‘zing ochildi*, *ko‘zi ochildi*; *ko‘zimiz ochildi*, *ko‘zingiz ochildi*, *ko‘z(lar)i ochildi* kabi.

“Sodda gap qolipli frazeologizmlarning qaratqich bilan qo‘llangan holati ham gapdagi bo‘laklanishda semantik-sintaktik nomutanosiblikni yuzaga keltiradi. Unda ham mantiqiy predikatning sodda gap bilan ifodalanishi kuzatiladi.” [7,54] Misolga e’tibor qaratamiz: ***Birdan qaroqchining ko‘zi ochildi*** (Yu.Tovasliy) gapidagi ***ko‘zi ochildi*** sodda yoyiq gap qolipli frazeologizm holat holi va qaratqich aniqlovchi vazifasidagi leksemalarni o‘ziga tobelantirib kelgan. Ushbu sintaktik qurilmaga grammatik tomondan yondashsak, holat holi+qaratqich aniqlovchi+ega+kesimdan iborat yoyiq gap qurilmasidan tashkil topgan. Keltirilgan gapga mantiqiy tomondan qarasaq, ***ko‘zi ochildi*** frazemasini bilan ifodlangan gap bo‘lagi predikat, ***qaroqchining*** qaratqichli aniqlovchi subyekt (agens) sanaladi, agens qaratqich aniqlovchi vositasida yuzaga chiqqan. “Sodda gap qolipli frazeologizmlarning agensi gapda asosan ot va olmoshlarlarda, ba’zan otlashgan boshqa turkumdagi so‘zlarda o‘z ifodasini topadi”. [2,9]. ***Birdan qaroqchining ko‘zi ochildi*** gapida mazmuniy tuzilish birliklari agens (bajaruvchi subyekt) va uning holati (predikati) o‘rtasidagi munosabatdan tashkil topib, shakliy tuzilish bo‘yicha frazeologik birlikdan yuzga kelgan. Bunday o‘rinlarda “frazeologizm semantik butunlikka ega predikat hisoblanadi.” [7,54]. Frazeologizm leksik-grammatik butunlik, ya’ni qismlarga ajratilmaydigan – sintaktik bo‘laklanmaydigan, balki yaxlitlikda bir butun ma’no anglatuvchi leksik birlikdir. Har qanday frazeologizm, tashqi tomondan qaralganda, o‘zining sintaktik strukturasi ega, sintaktik jihatdan bir butunlik. Frazeologik birlik sodda gap qolipli (*ko‘zi ochildi* strukturasi shartli tarzda ega-kesim ko‘rinishida) bo‘lganligi uchun gapda grammatik eganing qo‘llanishiga mone’lik qiladi va sintaktik konstruksiyada frazeologik birlikning egalik affiksini olgan birinchi komponenti (ko‘zi) grammatik qoidaga ko‘ra qaratqich kelishigini olgan so‘zni talab qiladi, shu sabab subyekt qaratqichli aniqlovchi vazifasida voqelanadi.

Sodda gap qolipli frazeologik birlikning agensi kishilik olmoshi bilan ifodalanishi mumkin: *Bu savoldan uning kayfi tarqalgandek bo‘lib, ko‘zlari moshdek ochildi* (A.Qodiriy). Sintaktik qurilma predikatning qaysi valentligining reallashuviga ko‘ra quyidagicha bo‘ladi: 1) subyekt (agens) + predikat: ***Uning ko‘zlari moshdek ochildi*** tarzida.

Ruhiy kechinmani kuchliroq ifodalash uchun sodda gap qolipli frazeologik birlik tarkibi kengayishi mumkin: *ko'zlari ochildi // ko'zlari moshdek ochildi* tarzida. Frazeologik birlik kuchli konnotativ bo'yoqqa ega leksik birlik bo'lishiga qaramasdan, ayrim o'rinlarda mazmuni bo'rttirish maqsadida sodda gap qolipli frazeologik birliklarga ma'noni kuchaytiruvchi til birligi qo'shilishi mumkin. *Ko'zlari moshdek ochildi* shaklida holat ma'nosi bo'rttirilgan. Ushbu gapda ham ega uzvi gap qolipli frazeologik birlikning o'zida namoyon bo'lganligi uchun gap tarkibida ega-kesim nomutanosibliyi yuzaga keladi.

N+V modeli frazemalardan yana biri *qo'l kelmoq* gap qolipli frazemasidir, "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati"da "*qo'l kelmoq*" gap qolipli frazemasining ma'nosi quyidagicha izohlangan, ya'ni dastlab frazemaning semantikasiga e'tibor qaratamiz: "Qo'l kelmoq nima kimga. Manfaatiga mos tushgan holda qulaylik bermoq" [6,302]. Masalan: *Shunisi ham qo'l keldi chog'i, tezda Toshkentga, oliy partiya maktabiga o'qishga yuborildi* (E.A'zam, Shovqin).

Ushbu ma'noni ifodalaganda *qo'l kelmoq* frazeologizmida grammatik formaning qo'llanishini tahlil qilib ko'ramiz. Mazkur frazeologizmida shaxs-son ma'nosini ikkinchi komponent, ya'ni fe'l leksema anglatadi, ot komponent esa shaxs va son formasini qabul qilmaydi. Masalan: *qo'l keldim, qo'l kelding, qo'l keldi, qo'l keldik, qo'l keldingiz, qo'l keldi(lar)* kabi. Odatda, ichki sintaktik qurilishi gapga teng frazeologizmlarda fe'l komponent doimiy III shaxsda bo'ladi. Masalan, quyidagi formalarda ham shu tuzilish kuzatiladi: *ko'z tegdi, tishi chiqqan, nafasi o'chdi, mehri tushdi, ko'ngli og'ridi, jag'i tinmadi* va hok. Demak, ichki sintaktik qurilishi gapga teng bo'lgan frazeologizmlarning ba'zilarida grammatik forma fe'l komponentga qo'shiladi. Mobodo ot komponentga qo'shilsa, semantika o'zgaradi, masalan: *qo'limdan keladi, qo'lingdan keladi, qo'lidan keladi, qo'limizdan keladi, qo'lingizdan keladi, qo'llaridan keladi* kabi.

Birinchi turga mansub gap qolipli frazemalar o'zgaruvchan sintaktik strukturada shakllanadi. M.Mirtojiyev ta'kidicha, frazeologizm birikma yoki gap qolipli bo'lganligi va u bir lug'aviy butunlikka aylanganiga qaramay, o'z sintaktik xususiyatlarini saqlab qoladi [8,43]. «Ibora tarkibini sintaktik tahlil qilish nutq birligining tarkibini emas, balki til birligining tarkibini tahlil qilish bo'ladi. Umuman, ibora tarkibida qatnashgan so'zlar orasidagi sintaktik bog'lanish o'z kuchini saqlaydi, o'lmaydi, faqat ichki bo'ladi»[9,187], - deb keltiradi Sh.Rahmatullaev.

Gap tarkibida fe'l frazeologizmlar kesimlik formalarini olish yoki olmasligiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) kesimlik formalarini qabul qiluvchi frazeologizmlar; 2) kesimlik formalarini qabul qilmaydigan frazeologizmlar. Natijada ushbu formalarni qabul qilgan frazeologizmlar kesimlik sintaktik pozitsiyaga xoslanadi. Masalan, *qo'l kelmoq* frazeologizmi fe'lning shaxs-son, mayl, tasdiq/inkor va zamon shakllarini olib, kesim sintaktik pozitsiyasi uchun xoslanadi: *qo'l keldim, qo'l kelgan, qo'l kelsa, qo'l kelmadi* kabi. Shuni ta'kidlash zarurki, gap qolipli frazeologik birliklarni tashkil etgan komponentlar qo'shma so'z komponentlariga nisbatan avtonomligini biroz bo'lsa-da saqlaganligi uchun ichki komponentlari ham o'zgarish xususiyatini saqlab qoladi. Masalan: *dabdalam chiqib, dabdalang chiqib, dabdalasi chiqib* va hok.

Frazemalar tarkibidagi komponentlarning joylashuvi qat'iy ketma-ketlikka ega. Tartibli ketma-ketlikka ega bo'lgan til elementlarini parchalash tamoyili lingvistik

modellarni belgilashning muhim tamoyili sifatida amal qiladi. “...har qanday model butunlik sifatida ierarxik parchalanish xususiyatiga ega buladi. Frazeologik birliklar ham muayyan shakliy va mazmuniy strukturaga ega bulgan, ma’lum elementlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan konstrukt sanaladi, bu konstruktivlik ularning universal belgisi hisoblanadi.”[2,4]. Shunday ekan, frazeologizmlar ham til sistemasining bir uzvi sifatida modellashtirishga berilishi tabiiy.

Gap qolipli fe’l frazeologizmlar tarkibidagi fe’l turkumli so‘z shaxs-son shaklini qabul qilish yoki qilmasligiga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi: 1) shaxs-son formasini qabul qiluvchi fe’llar; 2) shaxs-son formasini qabul qila olmaydigan fe’llar. Masalan, *qo‘l kelmoq* gap qolipli frazema tarkibidagi fe’l shaxs-son formasini qabul qilsa, *dabdalasi chiqmoq* gap qolipli frazema tarkibidagi fe’l turkumli so‘z shaxs-son formasini qabul qila olmaydi. Misollarga e’tibor qaratamiz:

1.– *Ana, endi o‘zingizga keldingiz. Mayli, men kecha **dabdalam chiqib**, bir joylarga botib, isqirt bo‘lib kelibman. Lekin hozir aql-hushim joyida-ku!* (N.Ismoilov, Tog‘ ko‘chkisi).

2. *O‘LDING, RAMAZON, HOZIR **DABDALANG CHIQADI!*** (ERKIN A’ZAM, ANOYINING JAYDARI OLMASI).

3. *Hozirgi tarbiyani olib shaxmatga urildi, shaxmatni olib tarbiyaga; ikkovining ham **dabdalasi chiqarildi**.* (A.Qahhor, O‘jar).

4. ***Dabdalamiz chiqib**, qo‘y-echkilarning bir bo‘lagini paxtazordan, besh-oltitasini ko‘chadan, ayrim xonadonlardan topib keldik.* (Sh.Xolmirzaev, O‘zbek xarakteri).

5. *Ha, qadrli do‘stim, o‘ljangizga yuema-yuz bo‘lishga dosh berolmasdingiz. U birdan paydo bo‘lsa, **dabdalangiz chiqib**, kamalmay kolmasdingiz.* (G.Emar, Sohibchanga).

6. *Sarkarda Ronosbat **dabdalasi chiqqan** Shiroqni ular qo‘lidan qutqarib, bir chetga olib chiqdi-da, suv ichirdi, so‘ngra chodiriga olib kirib, uni yaxshilikcha yo‘lga solmoqchi bo‘ldi.* (M.Osim, Shiroq).

Xulosa va takliflar. Tilga sistemaviy yondashuv til birliklarini munosabatlar yig‘indisi sifatida izohlashni, ya’ni bir necha til elementining o‘zaro munosabatidan iborat butunlik sifatida qarashni taqozo etadi. Til birliklarining o‘zaro munosabatidan tashkil topgan, bo‘linuvchanlik imkoniyatiga ega bo‘lgan har qanday til birliklari yig‘indisi deyarli modellashtirilish xususiyatiga ega bo‘lishi tilga sistemaviy yondashuv natijasida yuzaga keldi. Bunda ikki yoki undan ortiq til birliklarining ichki struktural bog‘lanishga egaligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ot+fe’ldan tashkil topgan N+V modeli frazemalar konstruksiyada o‘zaro birikuvchanlik-biriktiruvchanlik xususiyatlarini to‘liq namoyon qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Хомский Н. Синтаксические структуры. // Новое в лингвистике. Вып. 2. – М., 1962; Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк). – М.: Издательство «Просвещение», 1966; Ревзин И.И. Модели языка. – М., 1962; Метод моделирования и типология славянских языков. – М.: Наука, 1967; Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей. – М.,

1968; Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей и смысл-текст. – М.,1974; Кебрина Н.А. Функциональная модель языка. “Взаимодействия языковых единиц различных уровней” . – Л., 1981; Киров Е.Ф. Теоритические проблемы моделирования языка. Изд. Казанского университета, 1989; Лыков А.Г. Опыт модели языка. – Краснодар: Изд-во КубГУ, 1999.

2.Nakimov Q. O‘zbek tilidagi sodda ran dolipli frazeologizmlarning zaruriy birikuvchanligi: Filol. fan. nom .... diss. avtoref. –Toshkent, 1994.

3.Nabiyeva D. O‘zbek tilining turli satxdarida umumiylik-xususiylik dialektikasining namoyon bo`lishi. –Toshkent: Sharq, 2005.

4.G‘aniyeva Sh. O‘zbek frazeologizmlarining struktur tadqiqi. –T.: Fan, 2013.

5.Краткий философский словарь. 2-е издание. –Москва: Проспект, 2004. – С.228.

6.Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. –T., 1992. –B.140.

7.Mirtojiyev M. Gap bo‘laklarida semantik-sintaktik nomutanosiblik. – T.:Universitet, 2008. –B.54.

8.Mirtojiyev M. O‘zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. –Toshkent. 2000. –B.43.

9.Mirtojiyev M.M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Toshkent. 2004. –B.187.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
ELEKTRON JURNALI**

**№ 1 (3),
2023 yil, iyun**

O‘zbekcha matn muharriri:

Ruscha matn muharriri:

Inglizcha matn muharriri:

Musahhah:

Texnik muharrir:

Yarashova Nasiba Jumayevna

Boltayeva Gulchehra Shokirovna

Kosheva Dilrabo Xudoyorovna

Sharopova Ra'no Jaxonovna

Maxammadov Bobir Isan o‘g‘li

**XXI ASR TILSHUNOSLIGI: TAHLIL
VA TALQIN XALQARO JURNALI
1-jild, 3-son**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF
LINGUISTICS OF XXI CENTURY
VOLUME 1, ISSUE 3**

Tahririyat bilan bog'lanish:

Manzil: Navoiy shahar, Ibn Sino ko'chasi, 45-uy
Web-site: <http://linge.nspi.uz>
Tel: +998(97) 378 - 34 -45

Editorial staff of the journal:

Address: 45, Ibn Sino street, Navoi city
Web-site: <http://linge.nspi.uz>
Tel: +998(97) 378 - 34 -45